

Λόγος και παράλογο στην ιστορία

(αντίστοιχο κεφάλαιο στο έργο του *Pierre Vidal-Naquet*
«ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ, ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ, Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ»
-Η μεγάλη απόκλιση-

(η μελέτη του ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ
μέσα από τις αναγνώσεις που έγιναν στη σύγχρονη εποχή)

Ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ Ο ΑΘΗΝΑΙΟΣ εξιστόρησε τον πόλεμο των Αθηναίων και των Πελοποννησίων, πώς επολέμησαν μεταξύ τους· και άρχισε ευθύς αμέσως μόλις ξέσπασε ο πόλεμος, γιατί περίμενε πως θα ήταν πολύ μεγάλος και ο πιο άξιος να ιστορηθεί απ' όλους τους πρωύτερους. Το συμπέρανε αυτό από το ότι και τα δυο μέρη μπήκαν στον πόλεμο εφοδιασμένα με όλα τα υλικά μέσα, και βλέποντας πως όλες οι άλλες ελληνικές πολιτείες πήγαν με το ένα μέρος ή το άλλο, μερικές από μιας αρχής και οι άλλες το συλλογίζονταν και το είχαν σκοπό. Γιατί αυτή η αναταραχή στάθηκε η πιο μεγάλη ανάμεσα στους Έλληνες και συμπαρέσυρε κι ένα μέρος των βαρβάρων, και μ' ένα λόγο ξαπλώθηκε στους περισσότερους ανθρώπους¹.

Έτσι αρχίζει² ό,τι εμείς ονομάζουμε Ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου. Υπάρχει στις λίγες αυτές φράσεις κάτι το παραδοσιακό αλλά και νέο· τολμώ ακόμη να πω, κάτι το σκανδαλώδες· χωρίς κανένα δισταγμό, ο Θουκυδίδης προσπαθεί να σκανδαλίσει.

Στο αρχαιοελληνικό κείμενο αρχίζει με το όνομά του: Θουκυδίδης Αθηναίος». Είναι μια κλασική αρχή. Ασφαλώς όχι από πολύ καιρό. Ο πρώτος Έλληνας ιστορικός, ο Εκαταίος ο Μιλήσιος, που γεννήθηκε ίσως περί το 540 π.Χ., δηλαδή ογδόντα χρόνια πριν από το Θουκυδίδη, άρχισε έτσι τις Γενεαλογίες του, τις οποίες γνωρίζουμε μόνο κατά πολύ αποσπασματικό τρόπο: «Ο Εκαταίος ο Μιλήσιος αφηγείται εδώ αυτό που θεωρεί ότι είναι αλήθεια, διότι τα λόγια {λόγοι} των Ελλήνων είναι, κατά τη γνώμη μου, πολυάριθμα και γελοία». Είναι μια θριαμβευτική αρχή για μια αναζήτηση της αλήθειας, η οποία πιθανόν θα μας απογοήτευε αν διαθέταμε το κείμενο.

Ο διάδοχός του, ο Ηρόδοτος ο Αλικαρνασσεάς, που έγινε, κατά την εποχή του Περικλή, πολίτης των Θουρίων στην Κάτω Ιταλία, αρχίζει και αυτός επίσης με τυμπανοκρουσίες:

Ο Ηρόδοτος ο Αλικαρνασσεύς³ παρουσιάζει την έρευνα του αυτή (*ιστορίη*) για να μη λησμονηθούν με τον καιρό τα έργα των ανθρώπων και να μη μείνουν αμνημόνευτα τα

¹ Σχετικά με τη φράση αυτή, βλ. τον αναλυτικό σχολιασμό της Nicole Loraux: «Thucydide a écrit la guerre du Peloponnese», Metis, I, 1 (1986), σελ. 139-161.

² Ο συγγραφέας δανείζεται, με πολύ σπάνιες εξαιρέσεις, τα παραθέματα από το έργο του Θουκυδίδη από τη μετάφραση του Denis Roussel, για τον οποίο σημειώνει ότι υπήρξε φίλος του και επιθυμεί να του αποδώσει τιμή. Στην ελληνική έκδοση χρησιμοποιήθηκαν κατά περίπτωση η μετάφραση της Έλλης Λαμπρίδη, εκδ. Γκοβόστη, και, κυρίως, για το 7ο και το 8ο βιβλίο, η μετάφραση του Αγγέλου Βλάχου, εκδ. Ηριδανός, Αθήνα χ.χ.

³ Η από τους Θουρίους, ανάλογα με το αν ακολουθήσουμε το κείμενο των χειρογράφων της Ιστορίας ή την έμμεση παράδοση.

μεγάλα και θαυμαστά κατορθώματα των Ελλήνων και των βαρβάρων ούτε, ειδικότερα, τα αίτια⁴ για τα οποία πολέμησαν μεταξύ τους.

Ο Ηρόδοτος δεν παραλείπει να ασκήσει συνοπτική κριτική, και μάλιστα να γελοιοποιήσει τον προκάτοχό του. Ο Θουκυδίδης θα κάνει το ίδιο με τους δικούς του — που είναι πολλοί —, είτε τους κατονομάζει, όπως τον Ελλάνικο το Λέσβιο (πβ. 1, 97), είτε καταφέρεται εναντίον τους χωρίς να τους κατονομάζει, όπως είναι η περίπτωση του Ηρόδοτου (1,20).

Στο κέντρο της ιστορίας υπάρχει βεβαίως μια σύγκρουση που ονομάζουμε «Μηδικούς πολέμους», αλλά ο Ηρόδοτος ενσωματώνει τη διήγησή του σε ένα «φανταστικό θέατρο» (Ρεμπό), όπου παρελαύνουν όλοι οι γνωστοί του κόσμοι: από την Ινδία μέχρι τα Πυρηναιά, από το Δούναβη μέχρι τις πηγές του Νείλου. Οι άνθρωποι, βάρβαροι ή Έλληνες, δεν είναι οι μόνοι που καταλαμβάνουν το πεδίο, αλλά το μοιράζονται, κυρίως στις μακρινές άκρες, με μυθικές υπάρξεις — για παράδειγμα, μυρμήγκια, «μεγαλύτερα από αλεπούδες, αλλά λίγο μικρότερα από σκύλους», που επιτρέπουν στους Ινδούς να προμηθεύονται χρυσό (3, 101-103).

Η Αθήνα είχε διαδραματίσει έναν κεφαλαιώδη ρόλο στη μάχη των Ελλήνων με την περσική αυτοκρατορία. Είχε καταστρέψει το στρατό του Δάτη και του Αρταφέρνη, αξιωματικών του βασιλιά Δαρείου, στο Μαραθώνα (490) και συνέβαλε στη νίκη κατά του Ξέρξη στη ναυμαχία της Σαλαμίνας (480) και στη μάχη των Πλαταιών (479). Η υποτίμηση, εκ μέρους του Θουκυδίδα, συγχρόνως των Μηδικών πολέμων (1, 23) και του έπους του Τρωικού πολέμου αποτελεί πράγματι τεκμήριο της επιθυμίας του να δημιουργήσει σκάνδαλο. Ο Θουκυδίδης μεταχειρίζεται τον Όμηρο ως ένα ιστορικό στοιχείο, όπως οποιοδήποτε άλλο. Τι ήταν ο Αγαμέμνονας; Όχι ο μεγαλύτερος αδερφός του Μενέλαου, του γελοιοποιημένου συζύγου της Ελένης, αλλά ο ηγέτης που διέθετε το μεγαλύτερο στόλο. Ο Θουκυδίδης αντιλαμβάνεται την «εξουσία», *ἀρχή*, μόνο ως ναυτική. Ο πρώτος Έλληνας που υπήρξε «κυρίαρχος της θάλασσας» δεν ήταν, όπως πίστευε ο Ηρόδοτος (3, 22), ο Πολυκράτης ο Σάμιος, ένας τύραννος του βου π.Χ. αιώνα, αλλά, φυσικά, ο Μίνως από την Κρήτη, τον οποίο αυτός ο ίδιος ο Ηρόδοτος θεωρούσε μυθολογικό πρόσωπο.

Αυτή η αποδοχή που σήμερα μας καταπλήσσει θέλει ακόμη να προκαλέσει σκάνδαλο: πώς θα ταρακουνούσε το μεγαλύτερο μέρος της ανθρωπότητας αυτός ο πόλεμος, στον οποίο βρέθηκαν αντιμέτωποι σε μια θανάσιμη μάχη δυο συνασπισμοί περιοχών της βαλκανικής χερσονήσου για τους οποίους ένας άνθρωπος σαν το Βολταίρο, έναν από τους δημιουργούς της παγκόσμιας ιστορίας, έδειχνε κάποια περιφρόνηση;

Ο σύγχρονος αναγνώστης δικαιολογημένα μπορεί να απορήσει. Η ματιά του Θουκυδίδα είναι βεβαίως διεισδυτική, αλλά τι γνωρίζει τελικά για τον κόσμο; Ο Ηρόδοτος έβλεπε τον κόσμο από πιο ψηλά και, τρεις αιώνες μετά το Θουκυδίδη, ένας άλλος Έλληνας ιστορικός, ο Αχαιός Πολύβιος, θα δει το μεσογειακό κόσμο να ενώνεται γύρω στο 220 π.Χ. Η ρωμαϊκή κατάκτηση, οι καρχηδονιακοί πόλεμοι, αναμφίβολα ταρακούντησαν το σύμπαν σε μια άλλη κλίμακα, για έναν επιπλέον λόγο, ότι την ίδια περίπου εποχή ο κινεζικός κόσμος ενωνόταν υπό την ηγεσία του πρώτου αυτοκράτορα⁵.

Χρειάζεται να το προσθέσουμε; Υπάρχει κάτι το παράξενο στο πάθος που δείχνει ο Θουκυδίδης να υμνήσει την ιστορία της οποίας υπήρξε σύγχρονος και πρωταγωνιστής. Όλα συμβαίνουν λες και στα μάτια του η ίδια η φύση είχε συμμετάσχει στο σεισμό που ταρακουνάει τον κόσμο των ελληνικών πόλεων. Γράφει στη συνέχεια: «Ούτε τόσοι άνθρωποι έφυγαν από

⁴ «Αιτίην» με τη νομική έννοια της λέξης, έννοια που ξαναβρίσκουμε στο Θουκυδίδη. Βλ. Catherine Darbo-Pechanski, *Le Discours du particulier, essai sur Venquete herodoteenne*, εισαγωγή του Paul Veyne, Seuil, Παρίσι 1987

⁵ Ο Robert Bonnaud έκανε ενδιαφέρουσες υποθέσεις με βάση αυτή τη χρονολογική συνάντηση πβ. *Le Systeme de l'histoire*, Fayard, Παρίσι 1989.

τον τόπο τους διωγμένοι ούτε τόσος σκοτωμός έγινε, άλλων επάνω στις μάχες κι άλλων από εσωτερικές επαναστάσεις» και προσθέτει αμέσως:

Κι όσα είχαμε από άλλοτε μόνον ακουστά, αλλά τα βλέπαμε να επαληθεύουνε στην πραγματικότητα πολύ πιο σπάνια, έφτασε τώρα να τα πιστέψουμε· λόγου χάρη, για σεισμούς που απλώθηκαν σε μεγάλη έκταση, και ξαναήρθαν οι ίδιοι και πολύ δυνατοί, και εκλείψεις ηλίου συχνότερες παρά όσες μνημονεύονται από τα παλιά χρόνια (1, 23).

Για να επανέλθει αμέσως στην ακολουθία αυτών των ανθρώπινων κακών που είναι οι λιμοί και οι επιδημίες.

Παράξενος συλλογισμός για εμάς, ο οποίος όμως επιτρέπει αμέσως να υπολογίσουμε σωστά αυτό που διακρίνει τον ελληνικό λόγο, «παιδί της πόλης» (Jean-Pierre Vernant), από τον δικό μας. Ο Θουκυδίδης είναι εδώ ο κληρονόμος εκείνων των πρώτων Ιώνων φιλοσόφων που οικοδόμησαν τον κόσμο με έννοιες δανεισμένες από τη ζωή της πόλεως για παράδειγμα, το δίκαιο και το άδικο. Υπάρχει ένας εμφύλιος πόλεμος (στάσις) της φύσης, όπως υπάρχει αυτός της πόλης.

Τι γνωρίζουμε για το συγγραφέα αυτού του βιβλίου; Σχεδόν τίποτε παραπάνω απ' ό,τι μας λέει ο ίδιος. Το όνομα του πατέρα του, όπως μαθαίνουμε από αυτόν, ήταν Όλορος (4,104). Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι, ως ιστορικός που απευθύνεται σε ελληνικό κοινό, παρουσιάζεται με το όνομα της πόλης του, της Αθήνας, ενώ ως στρατηγός, διορισμένος από το λαό του για να ηγηθεί μιας αποτυχημένης εκστρατείας εναντίον της Αμφίπολης, στη θρακική ακτή, προσδιορίζεται, όπως θα έκανε κάθε Αθηναίος απευθυνόμενος σε Αθηναίους, με το πατρώνυμό του.

Αλλά δεν είναι μόνο αυτό: Όλορος ήταν το όνομα ενός βασιλιά της Θράκης την κόρη του οποίου νυμφεύτηκε ο Μιλτιάδης, ο νικητής του Μαραθώνα. Είναι πιθανό ότι ο πατέρας της ιστορίας είχε προγόνους Θράκες, δηλαδή βαρβάρους. Αυτό ισχύει για κάποιους αριστοκράτες που δεν είχαν καθαρά αθηναϊκή ρίζα, ούτε μάλιστα καθαρά ελληνική. Εναντίον αυτών των αριστοκρατών η αθηναϊκή δημοκρατία, με προτροπή του Περικλή, αποφάσισε το 451 ότι, για να είναι κάποιος Αθηναίος, έπρεπε να είναι γιος ενός Αθηναίου και μιας γυναίκας που καταγόταν και η ίδια από αθηναϊκή γενιά. Ο Θουκυδίδης γεννήθηκε πριν από το 454, αφού, ως στρατηγός, ήταν το 424 τουλάχιστον τριάντα ετών, και μάλλον μεγαλύτερος. Δεν ήταν δυνατό επομένως να υποπέσει στην απαγόρευση του νόμου, ακόμη και αν προερχόταν ίσως από «βάρβαρη» γιαγιά.

Αυτή η μνεία της Θράκης, σήμερα στο κέντρο του ενδιαφέροντος Βουλγάρων διανοουμένων και εθνικιστών, δεν είναι αδιάφορη και για έναν άλλο λόγο. Ο Θουκυδίδης μάς λέει (4, 105) ότι είχε περιουσία στη Θράκη, και μάλιστα «είχε το δικαίωμα να εκμεταλλεύεται τα χρυσορυχεία» σε αυτή την περιοχή, πράγμα που του προσέδιδε μεγάλο γόητρο στην τοπική κοινωνία. Ο Θουκυδίδης είναι λοιπόν ένας πλούσιος άνθρωπος και, επιπλέον, με επιρροή στην πόλη του, αφού είχε εκλεγεί στρατηγός.

Το 424 ο Θουκυδίδης, που βρισκόταν στη Θάσο με επτά τριήρεις, επιχείρησε να προλάβει το Σπαρτιάτη στρατηγό Βρασίδα —έναν από τους άντρες που είχε θαυμάσει πάρα πολύ—, ο οποίος ήθελε να καταλάβει την αθηναϊκή αποικία Αμφίπολη. Μας λέει πολύ απλά τις επιπτώσεις που υπήρξαν για τον ίδιο: «Και μου έτυχε να είμαι εξόριστος από την πατρίδα μου είκοσι χρόνια από τότε που πήγα ως στρατηγός στην Αμφίπολη και να βρίσκομαι και στα δυο μέρη, και μάλιστα περισσότερο στο στρατόπεδο των Πελοποννησίων, εξαιτίας της εξορίας μου, ώστε μπορούσα να τα παρακολουθήσω καλύτερα και πιο άνετα» (5, 26).

Η πληροφορία που παίρνω από αυτό που ονομάζουμε συνήθως «δεύτερο προοίμιο» του έργου του Θουκυδίδη είναι σαφώς κεφαλαιώδης. Ο Θουκυδίδης δεν μπόρεσε επομένως να επιστρέφει στην Αθήνα παρά μόνο μετά την ήττα της πόλης που τον εξόρισε, δηλαδή το 404.

Αυτός που έγραψε τον Πελοποννησιακό πόλεμο είναι ένας εξόριστος Αθηναίος, ένας άνθρωπος που είχε αυτή τη διπλή ματιά που δίνει η εξορία, όπως, για παράδειγμα, ο Pierre Bayle στο Ρότερνταμ το δέκατο έβδομο αιώνα. Αν επιμένω σ' αυτό το σημείο, ο λόγος είναι ότι βρέθηκε ένας επιστήμονας με φήμη, σπουδαίος γνώστης του Θουκυδίδη, του οποίου διηύθυνε μια έκδοση, για να βεβαιώσει με επιμονή αντάξια καλύτερης υπόθεσης ότι αυτή η εξορία δεν υπήρξε ποτέ. Στο όγδοο βιβλίο του έργου του ο Θουκυδίδης περιγράφει με πολύ σαφή τρόπο τα δραματικά γεγονότα που εκτυλίχθηκαν το 411, το πραξικόπημα που εγκατέστησε για ορισμένους μήνες τους ολιγαρχικούς στην εξουσία, γεγονότα που δεν μπορεί να συγγράφει κάποιος παρά μόνο με την ιδιότητα του αυτόπτη μάρτυρα. Όσο για την εξορία που αναφέρεται στο πέμπτο βιβλίο —βιβλίο, είναι αλήθεια, το οποίο έχει τα ίχνη μιας γρήγορης και συγκεχυμένης σύνταξης—, δε θα αφορούσε το Θουκυδίδη αλλά εκείνον που ολοκλήρωσε το έργο του, τον Αθηναίο Ξενοφώντα, κι αυτόν επίσης εξόριστο για μεγάλο διάστημα. Ό,τι και αν μπόρεσε να γράψει σχετικά με αυτό το θέμα εδώ και πολλά χρόνια ο Luciano Canfora⁶, η επιχειρηματολογία αυτή μου φαίνεται απαράδεκτη. Τίποτε στο κείμενο του Θουκυδίδη δεν υποχρεώνει να σκεφτούμε ότι ήταν παρών στην Αθήνα το 411, ούτε άλλωστε στον τόπο των επιχειρήσεων σε άλλες στιγμές το ίδιο δραματικές της αφήγησής του — για παράδειγμα, κατά την αθηναϊκή καταστροφή στη Σικελία (413), η περιγραφή της οποίας γίνεται με τρόπο συγχρόνως αντικειμενικό και παθητικό. Αυτό που δυστυχώς είναι αλήθεια είναι ότι το έργο του Θουκυδίδη δεν ολοκληρώθηκε. Ενώ στόχος του ήταν να συνεχίσει την αφήγησή του μέχρι τον Απρίλιο του 404, που είδε το στόλο του Σπαρτιάτη ναύαρχου Λύσανδρου να εισέρχεται στο λιμάνι του Πειραιά και να επιτυγχάνει τη συνθηκολόγηση της Αθήνας, η αφήγηση σταματά απότομα τον Οκτώβριο του 411, ενώ η ανατροπή της ολιγαρχίας που εγκαταστάθηκε στην Αθήνα αρχίζει, αλλά δεν ολοκληρώνεται. Τα χειρόγραφα περιλαμβάνουν μια τελευταία φράση, που αναγγέλλει το τέλος του εικοστού πρώτου έτους του πολέμου, φράση που ολοφάνερα αποτελεί προσθήκη, την οποία ο Denis Roussel είχε δίκιο να μη μεταφράσει. Πολλοί Έλληνες ιστορικοί συνέχισαν την αφήγησή του. Διαθέτουμε ακέραιη μια μόνο από αυτές τις «συνέχειες», αυτή που συνέγραψε ο Ξενοφών στα δυο πρώτα βιβλία των Ελληνικών του με αυτή την έκφραση που από τότε πήρε ένα πολύ ειρωνικό χρώμα:

Και άρχισαν με μεγάλη προθυμία και υπό τα άσματα των αυλητρίδων⁷ να κατακρημνίζουν τα τείχη, νομίζοντας ότι η ημέρα εκείνη ήταν η αρχή της ελευθερίας για την Ελλάδα⁸.

Ο Θουκυδίδης θα μπορούσε να γράψει αυτές τις λέξεις για την πτώση μιας πατρίδας που δεν απαρνήθηκε ποτέ; Κανείς δεν το γνωρίζει.

Η αφήγηση του Θουκυδίδη είναι υπό μια άλλη έννοια ανολοκλήρωτη. Έγιναν πολλές έρευνες για να βρεθεί η χρονολογία της συγγραφής. Δε νομίζω ότι αυτό είναι δυνατό, ακόμη κι αν είναι φανερό ότι ο Θουκυδίδης δεν είχε αυτό που αποκαλούμε «τελευταία ματιά» στο έργο του. Αυτό είναι προφανές για το πέμπτο βιβλίο, που ολοκληρώνεται ωστόσο με ένα περίφημο επεισόδιο: το διάλογο μεταξύ των Αθηναίων και των Μηλίων, διάλογο, φυσικά, εντελώς άνισο, καθώς πίσω από τους Αθηναίους υπάρχουν ένας στόλος και στρατιώτες

⁶ Πρόσφατα, στην αρχή της έκδοσης με μετάφραση που έκανε για το La Guerra del Peloponneso, Biblioteca della Pleiade, Einaudi-Gallimard, Τορίνο 1996. Η μετάφραση του 5,26 απομακρύνει μάλιστα το όνομα της Αμφίπολης.

⁷ Ο αυλός, όργανο με γλωττίδα, όπως το όμποε, δεν είναι φλάουτο, όπως πολύ συχνά μεταφράζεται.

⁸ Ελληνικά, 2, 2, 23, μτφρ. (ελαφρά τροποποιημένη) Μ. Δαφέρμου, εκδ. Ζαχαρόπουλος

έτοιμοι να καταλάβουν και να καταστρέψουν τη μικρή πόλη που έγινε σ' εμάς ξακουστή με το όνομα Μήλος, ενώ πίσω από τους Μηλίους υπάρχουν μόνο η επιθυμία τους να παραμείνουν αυτόνομοι και η μάταιη ελπίδα μιας παρέμβασης της Σπάρτης. Όσο για το όγδοο βιβλίο, αυτό δεν περιλαμβάνει λόγους με την κυριολεκτική έννοια, στοιχείο που επιτρέπει να σκεφτούμε ότι ο Θουκυδίδης συνέτασσε τους λόγους μετά τις αφηγήσεις των έργων.

Ας αναρωτηθούμε τώρα, γνωρίζοντας ότι οι κατηγοριοποιήσεις μας δεν ταυτίζονται με αυτές των αρχαίων, τι είδους ιστορία έγραψε ο Θουκυδίδης. Πράγματι, δε θα το πούμε ποτέ αρκετά ότι, σύμφωνα με τη ρήση της Nicole Loraux, «ο Θουκυδίδης δεν είναι συνάδελφος» («Thucydide n'est pas un collègue»)⁹. Αρχίζουμε με κάποιες αρνητικές παρατηρήσεις. Ιστορικοί, επηρεασμένοι λίγο πολύ από το μαρξισμό, τον κατηγορήσαν ότι αγνοεί τον πρωταρχικό ρόλο του οικονομικού στοιχείου στη συγκρότηση της αθηναϊκής αυτοκρατορίας και στην ίδια τη διαδικασία του πολέμου. Δεν πρέπει να σκεφτούμε ότι οι Αθηναίοι εισέβαλαν στη Σικελία το 415 επειδή χρειάζονταν το σικελικό σιτάρι¹⁰;

Η απάντηση είναι διπλή. Στο τμήμα που ονομάζουμε «αρχαιολογία», στο πρώτο βιβλίο της Ιστορίας (2-20), ο Θουκυδίδης ανασκευάζει το παρελθόν της Ελλάδας με τη βοήθεια εννοιών που σήμερα θα θεωρούσαμε οικονομικές και κοινωνικές: αδυναμία του πληθυσμού, ανυπαρξία του ναυτικού εμπορίου, σπανιότητα χρήματος. Για όλα αυτά τα ζητήματα ο ιστορικός δε διαθέτει πολιτική πληροφόρηση, παρ' όλο που η πόλις είναι μια (εύθραυστη) δημιουργία αυτών των αρχαίων χρόνων. Ο Θουκυδίδης κατά τη διάρκεια της διήγησής του δεν παραλείπει ποτέ να περιγράφει την καταστροφή των περιουσιών, ειδικότερα των καλλιεργειών, συνδέοντας τις στρατιωτικές εκστρατείες με τις προοπτικές του θερισμού. Δίνει πρωταρχική σημασία στο ζήτημα της χρηματοδότησης του πολέμου και κυρίως της κατασκευής των στόλων, είτε πρόκειται για αποταμιεύσεις συσσωρευμένες από την Αθήνα, οι οποίες και δείχνουν τη δύναμή της, είτε για ανάληψη της χρηματοδότησης της εκστρατείας των Πελοποννησίων από το βασιλιά της Περσίας.

Σημειώνει επίσης, όταν αυτό σχετίζεται με τη διήγησή του, την παρουσία ή, κυρίως, την απουσία των δούλων. Η Αθήνα προσπαθεί συστηματικά να αποσταθεροποιήσει τη Σπάρτη βοηθώντας τους είλωτες, την τάξη των δούλων της Σπάρτης, να δραπετεύσουν. Δεσμεύεται, σιωπηρά να μη συνεχίσει αυτή την τακτική κατά την εποχή της Νικίειας ειρήνης του 421 και της πολύ προσωρινής συμμαχίας που συνάφθηκε τότε μεταξύ των δύο πόλεων (5,23). Αντιθέτως, περισσότεροι από είκοσι χιλιάδες δούλοι, με την ισχυρή έννοια του όρου — χειρώνακτες, προσδιορίζει ο Θουκυδίδης (7,27)—, εκμεταλλεύονται την παρουσία των Σπαρτιατών στη Δεκέλεια, περίπου είκοσι χιλιόμετρα βόρεια της Αθήνας, για να περάσουν στις γραμμές του εχθρού. Γενικά εκτιμάται ότι η πλειοψηφία αυτών των δούλων «δραπετών» ήταν μεταλλωρύχοι του Λαυρίου. Δεν πρόκειται για κοινωνική εξέγερση. Αντίθετα με τους είλωτες, που είναι υποδουλωμένοι Έλληνες που μπορούν να ιδρύουν πόλεις, οι Αθηναίοι δούλοι, που αποτελούν εμπορεύματα, μπορούν να ονειρεύονται την απελευθέρωσή τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι τελικά αυτοί βρέθηκαν σε άλλους κυρίους, που εκμεταλλεύτηκαν έτσι, στη Θήβα ή αλλού, τη φυγή τους για να πλουτίσουν οι ίδιοι ή να κάνουν πλούσια την πόλη τους.

Οι σύγχρονοι του Θουκυδίδα διέθεταν μια λέξη, την τέχνη, για να δηλώσουν ταυτόχρονα την τέχνη και την τεχνική. Ένας γλύπτης, ένας καλλιτέχνης, ένας μεταλλωρύχος, ένας κεραμέας, ένας μηχανικός του στρατού, ένας αρχιτέκτονας είναι κάτοχοι μιας τέχνης. Το ίδιο ισχύει για όσους υπηρετούν στο στόλο, σ' αυτό το στόλο στον οποίο υπολογίζει η Αθήνα για την υπεροχή της. Αυτό που ονομάζουμε ιστορία της τέχνης δεν εμπίπτει σε καμιά περίπτωση

⁹ Αυτός είναι ο τίτλος του άρθρου της στο Quaderni di Storia, 12 (Ιούλιος-Δεκέμβριος 1980), σελ. 55-81.

¹⁰ G. Grundy, Thucydides and the History of his Age, Blackwell, Οξφόρδη. 2 τόμοι. 1948.

στην ιστορική προοπτική του Θουκυδίδη. Ένας από τους πιο φημισμένους ναούς της Ακρόπολης των Αθηνών, το Ερέχθειο, οικοδομήθηκε κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Οι μόνιμοι υπαινιγμοί που θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε αισθητικούς βρίσκονται στον περίφημο «Επιτάφιο λόγο» του Περικλή, τον οποίο ο Θουκυδίδης τοποθετεί το 430¹¹.

Έχουμε ακόμα θεσπίσει στην πολιτεία μας πολλούς τρόπους να ανασαίνει ο καθένας μας από τους μόχθους, τελώντας αγώνες και δημόσιες θυσίες τακτικές όλο το χρόνο, και με ιδιωτικές καλοσυσταζόμενες εγκαταστάσεις, που να τις χαίρεται κανείς κάθε μέρα τού διάχνει το βάρος της λύπης [...]. Αγαπούμε την ομορφιά (*φιλοκαλοῦμεν*) χωρίς να τη συγχέουμε με την πολυτέλεια, και κυνηγούμε τη γνώση και τη σοφία (*φιλοσοφοῦμεν*) χωρίς για τούτο να χάνουμε τον αντρισμό μας (2, 38, 40).

Η μόνη τέχνη για την οποία ο Θουκυδίδης αφιερώνει πολυάριθμες εξηγήσεις είναι η πολεμική τέχνη, είτε πρόκειται για τεχνικές της πολιορκίας, της πεζομαχίας —ακόμη και στον τομέα αυτό υποθέτει ως γνωστά ένα σωρό στοιχεία— είτε, προπαντός, για τον τομέα της ναυμαχίας. Ο Περικλής σχετικά με αυτό το θέμα είχε κάνει μια προαγγελία που αποδείχθηκε λανθασμένη. «Τους είναι κλειστή και η θάλασσα» έλεγε για τους αντιπάλους της Αθήνας (1,141). Αυτό ήταν σωστό στην αρχή, ακόμη και αν οι Κορίνθιοι διέθεταν κι εκείνοι στόλο, έπαψε ωστόσο στην πορεία να είναι χάρη στις Συρακούσες, και χάρη στη Σπάρτη ακόμα, κανονική πόλη στεριανών, η οποία όμως στηρίχτηκε κατά την τελευταία περίοδο του πολέμου στις προσόδους που προμηθεύτηκε από τον Τισσαφέρνη, σατράπη της περσικής αυτοκρατορίας. Οι Συρακούσες πρόσφεραν στις τεχνικές της ναυμαχίας επιτηδεύσεις για τις οποίες ο Θουκυδίδης παρέχει κάποιες διευκρινίσεις (7,36), λέγοντας ωστόσο ότι οι Κορίνθιοι είχαν προηγηθεί της μεγάλης σικελικής πόλης.

Μεταξύ των πιο εκπληκτικών σελίδων του Θουκυδίδη, υπάρχει αυτός ο συλλογισμός σχετικά με ένα επεισόδιο που διαδραματίζεται το 425 κοντά στην Πόλο μεταξύ Λακεδαιμονίων και Αθηναίων:

Κι ο τρόπος που συνήθιζε η κάθε πλευρά να καταπιάνεται με τα ναυτικά είχε τώρα αναποδογυριστεί, γιατί οι Λακεδαιμόνιοι από το μεγάλο ζήλο τους και το σάστισμα —έτσι να πούμε— δεν έκαναν άλλο παρά να ναυαγούν απ' τη στεριά. ενώ οι Αθηναίοι, που είχαν το επάνω χέρι και ήθελαν να επωφεληθούν όσο μπορούσαν περισσότερο από την επιτυχία της ευκαιρίας εκείνης, έκαναν μάχη πεζικού απ' τα καράβια (4,14).

Πρόκειται εδώ για ένα ακραίο παράδειγμα, αλλά, πράγματι, ο αναγνώστης του Θουκυδίδη αντιλαμβάνεται γρήγορα ότι η τέχνη του πολέμου δε σταματά να ανατρέπεται στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Στις απαρχές της ελληνικής περιγραφής του πολέμου, στην Ιλιάδα, μια ραψωδία, η ραψωδία Κ (Δολώνεια), μας θέτει ενώπιον μιας νυχτερινής τέχνης του πολέμου. Δυο ήρωες, ο Οδυσσέας και ο Διομήδης, ξεκινούν για μια αποστολή μέσα στη νύχτα με όπλα που δεν είναι τα συνηθισμένα όπλα των πολεμιστών. Στη διάρκεια αυτής της ριψοκίνδυνης επιχείρησης αιχμαλωτίζουν και φονεύουν έναν Τρώα κατάσκοπο, του οποίου το ίδιο το όνομα, Δόλων, σημαίνει την απάτη (δόλος), της οποίας τελικά γίνεται θύμα, και εξολοθρεύουν σχεδόν ένα τάγμα Θρακών που είχαν έρθει για να βοηθήσουν την Τροία. Με βάση αυτά, η μάχη στην ουσία γίνεται την ημέρα και καταπρόσωπο.

Η ελληνική πόλη επιτίθεται και αμύνεται με τη φάλαγγα, αλληλέγγυο σχηματισμό των πολιτών-οπλιτών, όπου ο καθένας κρατάει την ασπίδα του με το αριστερό χέρι και προ-

¹¹ Σχετικά με αυτό το λογοτεχνικό και ιδεολογικό είδος. βλ. N. Loraux, *L' invention d' Athenes*, Mouton, Χάγη, Βερολίνο, Παρίσι 1981

στατεύει το δεξιό του πλευρό στηριζόμενος στον διπλανό του από δεξιά. Ο Θουκυδίδης αναλύει αυτό το σύστημα (5,71) υποδεικνύοντας τον κίνδυνο που διατρέχουν από μια μετατόπιση στα δεξιά. Για άλλους όμως λόγους, κοινωνιολογικής υφής, στο σύνολο σχεδόν των αντιπαραθέσεων, τα καλύτερα τμήματα, ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, τα στρατιωτικά τμήματα της πόλης που ενδιαφέρεται περισσότερο για μια μάχη, εκείνης που στο έδαφος της διεξάγεται ο αγώνας, συγκεντρώνονται στη δεξιά πτέρυγα, με κίνδυνο, εκατέρωθεν, να κερδίζουν τη μάχη στα δεξιά και να τρέπονται σε φυγή στα αριστερά¹².

Τέθηκαν όμως σε εφαρμογή και άλλες τεχνικές: τα ελαφρά τμήματα, που απαρτίζονται από πελταστές (εφοδιασμένους με ελάχιστα βαριά ασπίδα, την πέλτη), είναι πιο ευκίνητα από τους οπλίτες που φέρουν πλήρη εξάρτυση. Στην Αιτωλία, βόρεια του Κορινθιακού κόλπου, ο Αθηναίος στρατηγός Δημοσθένης βρίσκεται αντιμέτωπος με έναν ελληνικό πληθυσμό που θεωρεί βαρβαρικό, και μάλιστα επειδή η διατροφή του αποτελείται μόνο από άψητη τροφή. Εναντίον των Αθηναίων οπλιτών, οι Αιτωλοί χρησιμοποιούν την τεχνική του ανταρτοπολέμου, και ο Αθηναίος στρατηγός υφίσταται μια τρομερή ήττα (3, 94-98), από την οποία τουλάχιστον θα διδαχτεί, αιχμαλωτίζοντας στη συνέχεια Λακεδαιμόνιους οπλίτες που βρίσκονταν απέναντι από την Πόλο, στο νησί της Σφακτηρίας (4, 29-38).

Στον ανταρτοπόλεμο, όπως και στην τακτική μάχη, στη διήγηση των ναυμαχιών, όπως και στη διήγηση των πολιορκιών, ο Θουκυδίδης είναι ο άνθρωπος του τεχνικού λόγου, εκείνος που εισάγει τη λογική τάξη ακριβώς στους ίδιους τους κόλπους αυτού που είναι κατεξοχήν αταξία. Σε σημείο κάποτε που να ορθολογικοποιεί αυτό που δεν μπορεί να είναι ορθολογικό. Στη διάρκεια μιας νύχτας χωρίς φεγγάρι του 427, οι Πλαταιείς, Βοιωτοί σύμμαχοι της Αθήνας, δραπετεύουν από την πολιορκημένη πόλη τους. Αυτοί οι οπλίτες διέθεταν ελαφρύ μόνο οπλισμό και έφεραν υπόδημα μόνο στο αριστερό πόδι, για να μη γλιστρήσουν στη λάσπη¹³. Αν και βασανίσαμε πολύ τη σκέψη μας, δε βρήκαμε γιατί ο «μονοσανδαλισμός» επιτρέπει να κρατιέται κανείς καλύτερα στη λάσπη. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για μια τελετουργική συμπεριφορά: οι οπλίτες των Πλαταιών μεταμφιέζονται σε εφήβους. Δραπετεύοντας νύχτα, βγαίνοντας έτσι εκτός του πλαισίου της οπλιτικής μάχης, ξαναβρίσκουν κατά τρόπο πολύ φυσικό την αμφίεση και τη συμπεριφορά των νέων αντρών που υποβάλλονται στις τελετές της εφηβείας¹⁴. Ο Θουκυδίδης μάς δίνει τις λεπτομέρειες, αλλά όχι την εξήγηση. Ας γενικεύσουμε λίγο αυτές τις παρατηρήσεις. Ο Θουκυδίδης σε ένα περίφημο χωρίο (1,22) γράφει ότι «όταν ακούει κανείς την ιστορία, ίσως δε φαίνεται τόσο ευχάριστο ότι δε μοιάζει με παραμύθι» (μυθώδες)¹⁵.

Εδώ τίθεται το πρόβλημα της θέσης που κατέχουν στη διήγηση του Θουκυδίδη οι λατρείες, οι χρησμοί, με μια λέξη, η θρησκεία. Δε γνωρίζουμε τίποτα σχετικά με το τι πίστευε ή δεν πίστευε ο Θουκυδίδης, επειδή δε μας λέει τίποτα. Η ελληνική θρησκεία ήταν σύνθετη. Περιλάμβανε μια μειοψηφική πολιτική διάσταση, η οποία διέφερε προφανώς από πόλη σε πόλη. Απευθυνόταν στους ήρωες, θεούς που είχαν εκπέσει ή ανθρώπους που είχαν

¹² Σχετικά με τα προβλήματα αυτά στρατιωτικής τεχνικής, το βασικό συνθετικό βιβλίο είναι του Yvon Garlan, *La Guerre dans l'antiquité*, Nathan, Παρίσι 1972 (ανατ. 1999). Για μια λεπτομερή μελέτη βλ. W. K. Pritchett, *The Greek State at War*, 5 τόμοι, University of California Press, Μπέρκλεϊ, Λος Άντζελες, Οξφόρδη 1971 κ.ε.

¹³ Βλ. στο βιβλίο της J. de Romilly, *Histoire et Raison chez Thucydide*, Belles Lettres, Παρίσι 1956, το κεφάλαιο με τίτλο «Recits de bataille».

¹⁴ Επανέρχομαι εδώ σε αυτό που προσπάθησα να αποδείξω αλλού, βλ. *Le Chasseur noir*, Maspero, Παρίσι 1981 (επανέκδ. *La Decouverte*, 1991), σελ. 116-117 (Ο Μαύρος Κυνηγός, μτφρ. Γ. Ανδρεάδης - Π. Ρηγοπούλου, εκδ. Νέα Σόνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1983, σελ. 124-125).

¹⁵ Ο D. Roussel μεταφράζει το μυθώδες ως «μυθιστορηματικό». Ο συγγραφέας προτιμά τη μετάφραση της J. de Romilly, που αποδίδει τον όρο ως «υπερφυσικό».

θεοποιηθεί. Πέρα από τις τελετουργίες της πόλης, συγκέντρωνε το σύνολο των Ελλήνων στα πανελλήνια ιερά: Δελφοί, Δωδώνη, Ολυμπία, Νεμέα, Ισθμός (της Κορίνθου) βλέπουν κάθε τέσσερα χρόνια τη διεξαγωγή αγωνισμάτων, τα οποία εμείς ονομάζουμε, φυσικά λανθασμένα, Παιχνίδια* (αντί για αγώνες).

Ο Θουκυδίδης είναι παρατηρητής του θρησκευτικού γεγονότος, παρατηρητής κάποτε αουστηρός. Ενώ η ήττα στη Σικελία προβάλλει στον ορίζοντα, ο Αθηναίος στρατηγός Νικίας, ο οποίος είχε αντιταχθεί στην ίδια την αναγκαιότητα της εκστρατείας, αντιλαμβάνεται επιτέλους, τον Αύγουστο του 413, ότι πρέπει να αποχωρήσει:

Είχαν όλα ετοιμαστεί κι έμελλαν να μπου στα καράβια και να φύγουν, όταν έγινε έκλειψη της σελήνης. Ήταν πανσέληνος. Οι περισσότεροι Αθηναίοι το θεώρησαν κακό σημάδι και πίεζαν τους στρατηγούς ν' αναβάλουν την αναχώρηση. Και ο Νικίας, που είχε μεγάλη κλίση στις μαντείες και στα παρόμοια, είπε ότι ούτε συζήτηση για αναχώρηση δε θα δεχόταν προτού περάσουν, κατά τις εξηγήσεις που έδιναν οι μάντιες, τρεις φορές εννέα μέρες και ότι δε θα κουνούσε από εκεί (7, 50, μτφρ. Α. Βλάχου).

Αυτή η απόφαση στοίχισε τη ζωή στον ίδιο, στο Δημοσθένη και σε πολλούς Αθηναίους. Από τη στιγμή που συντελέστηκε η καταστροφή και έγινε γνωστή, οι Αθηναίοι, οι οποίοι ωστόσο είχαν ψηφίσει υπέρ της εκστρατείας, στράφηκαν τότε, με μια κλασική κίνηση, εναντίον των ρητόρων που τους είχαν συμβουλεύσει.

(Εστρεψαν το θυμό τους) και εναντίον των χρησολόγων και των μάντεων και όσων άλλων που με τις προφητείες τους τους είχαν δημιουργήσει την ελπίδα ότι θα κυριέψουν τη Σικελία (8, 1, μτφρ. Α. Βλάχου).

Μια φορά, εντούτοις, ο Θουκυδίδης σημειώνει, σε αντίθεση με το βασικό του σκεπτικισμό, τη σύμπτωση μεταξύ των χρησμών και των γεγονότων που ακολούθησαν. Η σύγκρουση κράτησε είκοσι επτά χρόνια, «και γι' αυτούς που στηριγμένοι σε χρησμούς υποστηρίζουν ορισμένα πράγματα, μόνο τούτο άτυχε να βγει στέρα σωστό. Γιατί εγώ θυμάμαι ανέκαθεν, και από την αρχή αρχή του πολέμου και ως τότε που τέλειωσε, πως πολλοί ισχυρίζονταν επίμονα ότι επρόκειτο να κρατήσει τρεις φορές εννέα χρόνια»¹⁶ (5,26).

Όσο για τους ήρωες, ο Θουκυδίδης, που γνωρίζει πολύ καλά ότι ο Βρασίδης, ο οποίος τον είχε κατατροπώσει, ήταν απλώς ένας άνθρωπος, περιγράφει ως ιστορικός τη διαδικασία που οδήγησε το 422, μετά τη νίκη του κοντά στην Αμφίπολη, στην ηρωοποίησή του:

Όλοι οι σύμμαχοι συνόδεψαν την κηδεία του Βρασίδα φορώντας τ' άρματά τους και τον έθαψαν με δημόσια τελετή μέσα στην πολιτεία [της Αμφίπολης], μπροστά στο μέρος όπου είναι τώρα η αγορά. Κι από τότε και ύστερα, αφού περίφραξαν το μέρος όπου ήταν το μνήμα του, το έχουνε θεσπίσει ως ιερό χώρο σαν σε ήρωα και του έταξαν ως τιμές αγώνες¹⁷ και θυσίες κάθε χρόνο (5, 11).

* Αναφέρεται στη σχετική χρήση της γαλλικής λέξης Jeux. (Σ.τ.Ε.)

¹⁶ Διασκεδαστική λεπτομέρεια: το «τρεις φορές εννέα χρόνια», έκφραση που ο Θουκυδίδης ακολουθεί κατά γράμμα, σημαίνει απλώς «πολύ».

¹⁷ Και όχι «παιχνίδια».

*
* *

Από τα αρνητικά, αφού είπαμε τι δεν είναι το έργο του Θουκυδίδη, μπορούμε τώρα να περάσουμε στα θετικά. Αν εξαιρέσουμε το εισαγωγικό βιβλίο, που πραγματεύεται τους πανάρχαιους χρόνους, τις πέντε δεκαετίες που χωρίζουν τους Μηδικούς πολέμους από τον Πελοποννησιακό πόλεμο (την «πεντηκονταετία») και τους προδρόμους του στην Επίδαμνο βορειοδυτικά και στην Ποτίδαια βορειοανατολικά, η ιστορία αυτού του πολέμου εμφανίζεται αυστηρά χρονολογική, καθώς οι χρόνοι ταξινομούνται σύμφωνα με δυο ονομασίες: την «όμορφη εποχή» (άνοιξη και καλοκαίρι) και την κακή εποχή (2,1). Υπάρχουν πού και πού κάποιες εξαιρέσεις από τον κανόνα που χωρίζει κατά βάση τον καιρό του πολέμου από τον καιρό της χειμερινής ξεκούρασης. Όταν οι Σπαρτιάτες εισβάλλουν κατά τα τελευταία έτη του πολέμου στην Αττική, την εκκενώνουν μόλις έρχεται η κακή εποχή. Τα πράγματα θα αλλάξουν στο δεύτερο μέρος του πολέμου, μετά τη Σικελική εκστρατεία. Οι Αθηναίοι που πολιορκούν τις Συρακούσες δεν είναι δυνατό να επιστρέφουν στην Αθήνα κατά το χειμώνα. Αντιστρόφως, όταν οι Σπαρτιάτες καταλαμβάνουν τη Δεκέλεια, σύμφωνα με την πραγματική ή υποθετική συμβουλή του Αλκιβιάδη (5,91), παραμένουν εκεί συνεχώς, εμποδίζοντας να φτάσει στην Αθήνα από ξηρά ο ανεφοδιασμός που προέρχεται από την Εύβοια. Έτσι, ο πόλεμος γίνεται συνεχής.

Αυτή η ταξινόμηση επιτρέπει στη διήγηση του Θουκυδίδη να λειτουργήσει στην κλίμακα ολόκληρης της Ελλάδας, αποφεύγοντας τις τοπικές χρονολογήσεις (ιέρεια της Ήρας στο Άργος, έφορος στη Σπάρτη, άρχοντας στην Αθήνα, πβ. 2,2). Με την επιλογή αυτή, ο Θουκυδίδης επιδεικνύει την αμεροληψία του απέναντι στους εμπολέμους, που καλούνται να υποταχτούν σ' αυτή τη γενική χρονολόγηση.

Ο τόπος, βεβαίως, είναι η Ελλάδα. Από όλα τα μέρη όπου ζούσαν οι Έλληνες; Όχι, η Μασσαλία, για παράδειγμα, εμφανίζεται μόνο όταν ο Θουκυδίδης (1,13) αναφέρεται στην ίδρυσή της από τους Φωκαείς, οι οποίοι εγγράφονται στη σειρά των διαδοχικών θαλασσοκρατόρων. Ο χώρος είναι αυτός της Ελλάδας καθεαυτής, της νησιωτικής Ελλάδας, της Κάτω Ιταλίας και της Σικελίας, της Ελλάδας της Μικράς Ασίας. Ο βαρβαρικός κόσμος εμφανίζεται επίσης στη διήγηση: τα θρακικά βασίλεια που συνορεύουν με ελληνικές πόλεις, οι Σικανοί και οι Σικελοί της Σικελίας, οι Οπικοί της Ιταλίας (6,2), που πιθανόν είναι αυτοί που οι Ρωμαίοι ονόμαζαν Όσκους, οι Φοίνικες της Καρχηδόνας, της Σικελίας και της Ασίας, υποταγμένοι, αυτοί οι τελευταίοι, στον κατεξοχήν Βασιλέα, το βασιλιά των Περσών, βασικό κυρίαρχο του παιχνιδιού χάρη στις προσόδους που διαθέτουν οι σατράπες του. Τέλος, οι Ετρούσκοι, που τους ονομάζει Τυρρηνούς. Για κάποιους από αυτούς τους βαρβάρους ο Θουκυδίδης γνωρίζει ή νομίζει ότι γνωρίζει κάτι: για παράδειγμα, οι Σικανοί προέρχονται από την Ιβηρία, και οι Έλυμοι είναι Τρώες (6,2): αποκρούει ωστόσο στο μύθο αυτό που λέει ο Όμηρος για τους Κύκλωπες και τους Λαιστρυγόνες (6,2). Δέχεται κατά το ήμισυ ότι η Κέρκυρα έχει ναυτική παράδοση που ανάγεται στους Φαίακες όπως τους περιγράφει ο Όμηρος στην Οδύσσεια (1,25).

Ιστορία Ελλήνων, ιστορία βαρβάρων, πάνω απ' όλα, κυρίως, πολιτική ιστορία. Η πόλις είναι το φυσικό πλαίσιο χωρίς το οποίο η ιστορία είναι απλώς ακατανόητη: η πόλη ως έκταση όπου καλλιεργούνται το σιτάρι, το αμπέλι, η ελιά και η συκιά, με τα σύνορά της άλλοτε προσδιορισμένα και άλλοτε, αντιθέτως, ευμετάβλητα και ασαφή: η πόλη ως ομάδα ανθρώπων ικανών να μετακινηθούν στη θάλασσα, όπως έκαναν οι Αθηναίοι κατά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας, να μετατοπιστούν στην ξηρά, όπως συμβαίνει με τους Αθηναίους και τους συμμάχους τους μετά την αποτυχία τους στις Συρακούσες, σαν εκπορθημένη πόλη που προσπαθεί να το σκάσει (7, 75-77), «δημοκρατία που ταξιδεύει» (Taine), όπως εκείνη που θα αποτελέσει μετά τον πόλεμο της Αναβάσεως αντικείμενο διήγησης από τον Ξενοφώντα. Θα

δούμε στο όγδοο βιβλίο ότι μετά το πραξικόπημα του 411 ο αθηναϊκός στρατός και ο στόλος συγκροτούνται σε μια εξορισμένη Αθήνα, κυρίαρχο όργανο της οποίας αποτελεί η εκκλησία. Βεβαίως —ο Θουκυδίδης το γνωρίζει και το σημειώνει κατά περίπτωση—, όλοι οι Έλληνες δε ζουν στο πλαίσιο των πόλεων. Λαοί (έθνη) όπως οι Αιτωλοί αγνοούν το φαινόμενο της πόλης. Δε γνωρίζουμε άλλωστε πολύ καλά πριν από την ελληνιστική εποχή τι ήταν οι θεσμοί τους.

Και αναμφίβολα αυτές οι πόλεις δεν είναι, κατά γενικό κανόνα, απομονωμένες, όπως συνέβη με τους Μηλίους απέναντι στους Αθηναίους στον τρομερό διάλογο που κλείνει το πέμπτο βιβλίο. Η σύγκρουση αντιπαραθέτει δυο συνασπισμούς: ο ένας κατευθύνεται από τη Σπάρτη, επικεφαλής της Πελοποννησιακής Συμμαχίας, ο άλλος σχηματίζεται από την Αθήνα και τις πόλεις που εξουσιάζει. Μεταφράζουμε την αρχαιοελληνική λέξη αρχή ως αυτοκρατορία και μιλάμε για αθηναϊκό ιμπεριαλισμό¹⁸. Κυριαρχία θα ήταν ίσως μια καλύτερη μετάφραση, αλλά δεν μπορώ, μόνος μου, να την επιβάλω. Αυτή η κυριαρχία εγκαθιδρύθηκε κατά τη διάρκεια των Μηδικών πολέμων. Συνενώνει γύρω από την Αθήνα —που αντλεί χάρη στο φόρο τεράστια έσοδα, με τα οποία κατασκευάζει τους ναούς και τα πλοία της— τα νησιά του Αιγαίου πελάγους (με την εξαίρεση της Μήλου, της Θήρας και της Κρήτης), τις παράκτιες πόλεις της Μικράς Ασίας κι εκείνες που εκτείνονται ως τα Δαρδανέλια και το Βόσπορο. Ο Λακεδαιμόνιος στρατηγός Γύλιππος την ώρα που ολοκληρώνει, κοντά στις Συρακούσες, τις οποίες έσωσε, την ήττα των Αθηναίων το 413, υπενθυμίζει ότι «είχαν τη μεγαλύτερη ηγεμονία που απέκτησαν ποτέ Έλληνες, άλλοτε και τώρα» (7,66, μτφρ. Α. Βλάχου). Η κυριαρχία αυτή είναι μια κυριαρχία ξεκάθαρη, η οποία δεν ανησυχεί για ιδεολογικά προσχήματα και εμφανίζεται με ειλικρίνεια στην πελώρια επιγραφή, που σήμερα βρίσκεται στο Επιγραφικό Μουσείο Αθηνών, όπου σημειώνονται τα ποσά που κατέβαλλαν κατ' έτος οι υποτελείς —ασφαλώς τυραννική κυριαρχία, η λέξη δε φοβίζει ούτε τον Περικλή (2,63) ούτε έναν από τους διαδόχους του, τον Κλέωνα (3,37). Άλλες κυριαρχίες ασκήθηκαν και θα ασκηθούν επί των ελληνικών πόλεων. Η Αθήνα ασκεί επί των «υποτελών» της αυτό που θα ονομάζαμε σύγχρονη δικτατορία. Κανείς δεν περιέγραψε καλύτερα αυτή την απίστευτη καινοπρέπεια, αυτή την ιστορικότητα¹⁹, απ' ό,τι οι Κορίνθιοι στο συνέδριο των συμμάχων της Σπάρτης, τις παραμονές του Πελοποννησιακού πολέμου:

Γιατί μόνοι αυτοί κατέχουν συγχρόνως και ελπίζουν όσα βάλουνε στο νου τους, επειδή γρήγορα επιχειρούν να εφαρμόσουν όσα σκεφτούν. Και μοχθούνε για τούτα με βάσανα και κινδύνους όλη τους τη ζωή, και πολύ λίγα χαίρονται απ' όσα έχουν, επειδή πάντοτε αποκτούν καινούρια, και νομίζουν πως γιορτή δεν είναι άλλο παρά να πράξουν ό,τι πρέπει, την ησυχία χωρίς δράση τη θαρρούνε συμφορά περισσότερο από την κουραστική ενέργεια (1,70).

Αυτές οι λίγες φράσεις εκφράζουν μεγαλόπρεπός αυτό που ήταν η Αθήνα του πέμπτου αιώνα, μια εκρηκτική βόμβα στο εσωτερικό του ελληνικού πολιτικού συνόλου.

Αυτή η κυριαρχία είναι στην ουσία της πολιτική, καθώς η Αθήνα, με τους ναύτες της, τους στρατιώτες της, τους κληρούχους της (στρατιωτικούς αποίκους), δεν επιζητεί, για να λέμε την αλήθεια, να αυξήσει το έδαφος της, εκτός, αναμφίβολα, από την πλευρά του Ωρωπού στα ύρια της Αττικής και της Βοιωτίας, δεν επιζητεί να εκμεταλλευτεί οικονομικά τους

¹⁸ Για τον οποίο η J. de Romilly έγραψε ένα κλασικό βιβλίο, *Thucydide et l'imperialisme athenien*, Les Belles Lettres, Παρίσι 1947 (Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός, μτφρ. Λ. Στεφάνου, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2000).

¹⁹ Πολύ καλά εξηγημένη από τον Κορνήλιο Καστοριάδη στο βιβλίο του *L'Institution imaginaire de la société*. Seuil, Παρίσι 1975 (Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας, εκδ. Ράππα, Αθήνα 1981).

υποτελείς της- επιζητεί να τους εξουσιάζει, να τους επιβάλλει τα χαρακτηριστικά της, όπως τους επιβάλλει το νόμισμά της. Απαγορεύει στους Μεγαρείς την είσοδο στα λιμάνια στα οποία ασκεί τον έλεγχο της όχι για να προστατέψει τις αγορές της από τον ανταγωνισμό, αλλά για να εγκαθιδρύσει την πολιτική της κυριαρχία.

Ο σκοπός που έθεσε ο Θουκυδίδης είναι λοιπόν ο εξής: απολογισμός με όλα τα δυνατά μέσα, συγκέντρωση προφορικών πληροφοριών και γραπτών κειμένων (οι συνθήκες, για παράδειγμα, τις οποίες αναπαράγει σε ανεπεξέργαστη μορφή στο όγδοο βιβλίο), ερμηνείες κειμένων που μεταδόθηκαν από την παράδοση, όπως τα ομηρικά κείμενα ή οι χρησμοί, αυτού που επιτρέπει να αντιληφθούμε την πολιτική λογική των γεγονότων, με άλλα λόγια, τον όσο το δυνατό πιο ορθολογικό πολιτικό λόγο.

Προκύπτει λοιπόν ότι, αν ο Θουκυδίδης πιστεύει στην ανθρώπινη φύση, αυτό ισχύει στο μέτρο που αυτή εκφράζεται στους κόλπους της πόλης την οποία φέρνει στο φως. Οι πολιτικοί άνδρες ή οι στρατηγοί των οποίων περιγράφει τη δράση, οι Σπαρτιάτες Αρχίδαμος, Βρασίδης ή Γύλιππος, οι Αθηναίοι Περικλής, Αλκιβιάδης ή Κλέων, δεν εμφανίζονται ποτέ ως ιδιώτες αλλά ως δημόσια πρόσωπα. Ο Περικλής είναι παρών αλλά όχι η Ασπασία, στην οποία ο Πλάτων, από σκωπτική διάθεση, θα αποδώσει, στο Μενέξενος, έναν επιτάφιο λόγο όπου θα προσπαθήσει να γελοιοποιήσει το λόγο που εκφωνεί ο Περικλής στο δεύτερο βιβλίο του Θουκυδίδα. Υπάρχουν σε αυτό τον κατάλογο πρόσωπα για τα οποία εκδηλώνει συμπάθεια ή αντιπάθεια; Τα μίση του είναι ίσως πιο φανερά από τους θαυμασμούς του. Ακριβώς όπως ο Αριστοφάνης, απεχθάνεται τον Κλέωνα, τυχερό Αθηναίο στρατηγό που ευθύνεται για φόνους. Όταν αναφέρει τη δολοφονία στη Σάμο του Αθηναίου Υπέμβολου, θύματος του ολιγαρχικού κόμματος, τον χαρακτηρίζει ως «άτομο που περιφρονεί κανείς, που είχε οστρακιστεί [το 418/417] όχι επειδή φοβούνταν τη δύναμή του και την υπόληψη, αλλά εξαιτίας της αθλιότητάς του, η οποία δυσφημούσε την πόλη» (8,73). Δεν παρέχει ευχάριστες λεπτομέρειες σχετικά με το πρόσωπο του Αλκιβιάδη, λεπτομέρειες σαν εκείνες που βρίσκουμε στον Πλάτωνα και στον Πλούταρχο. Ο Αλκιβιάδης υπήρξε ίσως, στην εξορία, ένας από τους πληροφοριοδότες του. Αν συνέβη αυτό, ο Θουκυδίδης δεν του επιφύλαξε καμιά αναγνώριση. Τον θεωρεί ως το σημαντικότερο υπεύθυνο της καταστροφικής εκστρατείας της Σικελίας, εκστρατείας που δυστυχώς έπρεπε να εγκαταλείψει, όταν ανακλήθηκε λόγω της έρευνας για τον ακρωτηριασμό των Ερμών το 415. Ο Αλκιβιάδης του Θουκυδίδα είναι ένας τυχοδιώκτης έτοιμος για όλα, πηγαίνοντας από το ένα κόμμα στο άλλο, κι ακόμη, από τη μια πόλη στην άλλη. Ο Μονταίνι θεωρούνταν «Γιβελίνος στους Γουέλφους και Γουέλφος στους Γιβελίνους». Ο Αλκιβιάδης, πάλι, είναι ριζοσπαστικός δημοκρατικός με τους δημοκρατικούς και ριζοσπαστικός ολιγαρχικός με τους ολιγαρχικούς. Προσφέρει ωστόσο μια φορά υπηρεσία στην πόλη του (8,8). Ο Θουκυδίδης αισθάνεται λύπη για τον ενάρετο Νικία, που εκτελέστηκε ανάξια από τους Συρακούσιους (7,86). Δεν άξιζε «ένα τόσο αξιοθρήνητο τέλος», αλλά δεν κρύβει τις αδυναμίες του.

Η σχέση του με τον Περικλή είναι πιο πολύπλοκη απ' ό,τι υποστηρίζεται συνήθως. Ο θαυμασμός του είναι αδιαμφισβήτητος για εκείνον που υπήρξε, κάτω από το όνομα (το προσωπείο;) της δημοκρατίας, ο «πρώτος πολίτης» (2,65). Μετά το θάνατό του, οι Αθηναίοι ακολούθησαν μια στρατηγική αντίθετη με τη δική του, στηριγμένη στον εγκλεισμό των Αθηναίων πίσω από τα τείχη τους και στην εμπιστοσύνη αποκλειστικά στο στόλο (2,65). Εξάλλου, μετά την παρουσίαση του περίφημου επιτάφιου λόγου του Περικλή το 430, ο Θουκυδίδης συνεχίζει αμέσως με την περιγραφή του λοιμού της Αθήνας, ακριβώς όπως το τέρας διαδεχόταν την ωραία²⁰. Ο Θουκυδίδης δεν αποκρύπτει το γεγονός ότι οι θάνατοι από την

²⁰ Μεταφορά που δανείζομαι από τον παλιό φοιτητή μου Richard Winton (πανεπιστήμιο του Νότιγγχαμ), που τη χρησιμοποίησε σε μια ανακοίνωση στο Παρίσι το Μάρτιο του 1992: «Athens and the Plague: Beauty and the Beast (Thucydides, II, 35-54)», που δημοσιεύτηκε στη συνέχεια στο *Metis*, VII, 1, 12, 1992, σελ. 201-208.

επιδημία πολλαπλασιάστηκαν από τη «συγκέντρωση των κατοίκων από την εξοχή στην πολιτεία» κι υπόφεραν περισσότερο οι πρόσφυγες, επειδή δεν υπήρχαν αρκετά σπίτια, παρά έμεναν σε πνιγηρές παράγκες, και ήταν κιόλας καλοκαίρι» (2,52). Αυτή όμως η συγκέντρωση ήταν άμεση συνέπεια της στρατηγικής του Περικλή, που απέβλεπε στην υπεράσπιση της πόλης και όχι της περιφέρειας (Yvon Garlan), στρατηγικής που παρέδιδε τους αθηναϊκούς αγρούς στις λεηλασίες του εχθρού. Ο Θουκυδίδης, κάνοντας αναδρομή στο παρελθόν, θαυμάζει απροκάλυπτα το Θεμιστοκλή, επαινώντας την αντίληψή του για την κατάλληλη περίπτωση (1,138). Υπήρξε ίσως μαθητής του ολιγαρχικού Αντιφώντα, τις ικανότητες του οποίου ως μυστικού οργανωτή του πραξικοπήματος του 411 και ως πολιτικού διανοητή επαινεί σε ύψιστο βαθμό (8,68). Δεν κατονομάζει ποτέ το Σωκράτη, χωρίς αμφιβολία επειδή την εποχή που διακόπτεται η διήγησή του δεν είχε ακόμη διαδραματίσει κανέναν αυστηρά πολιτικό ρόλο.

Από την πλευρά των εχθρών, ο Θουκυδίδης θαυμάζει φανερά το Συρακούσιο Ερμοκράτη, που τάσσεται υπέρ της αντίστασης ολόκληρης της Σικελίας απέναντι στην αθηναϊκή εισβολή, το Λακεδαιμόνιο Γύλιππο, που νίκησε στις Συρακούσες τους Αθηναίους Δημοσθένη και Νικία και προσπάθησε να τους γλιτώσει από το θάνατο (7,86). Εκείνος για τον οποίο τρέφει τη μεγαλύτερη εκτίμηση είναι, για λόγους προφανείς, ο Λακεδαιμόνιος στρατηγός Βρασίδας, που έφτασε πριν από αυτόν στην Αμφίπολη, το 424. Γνώριζε να χρησιμοποιεί στο στρατό τους είλωτες μετατρέποντάς τους σε οπλίτες και «δείχτηκε ανεκτίμητος για τους Λακεδαιμόνιους» (4, 80-81). Αν και Λακεδαιμόνιος, διαθέτει ευγλωττία (4,84), αλλά δε διστάζει, όπως κάθε πολιτικός, να ξεστομίζει θελκτικά ψέματα (4,108). Κατορθώνει να πείσει εύκολα τους συμμάχους της Αθήνας να αποσκιρτήσουν, δίνοντάς τους την υπόσχεση ότι η Σπάρτη δε θα επέβαλλε την προσωπική της κυριαρχία. Ο Θουκυδίδης, αντίθετα με το Βρασίδα, γνωρίζει πολύ καλά ότι όλα αυτά ήταν ψέματα.

*

* *

Απομένει να εξηγήσουμε με συντομία την προέλευση αυτού του τόσο ιδιαίτερου και τόσο νέου ιστορικού λόγου και να δείξουμε τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί.

Η αποκατάσταση της ιστορίας, που επιπλέον είναι η πιο σύγχρονη ιστορία, αποτελεί ένα επαναστατικό σχέδιο, ακόμη και μετά τον Εκαταίο, τον Ηρόδοτο, τον Ελλάνικο. Μια επιστήμη μπόρεσε να χρησιμεύσει ως πρότυπο στο Θουκυδίδη: η ιατρική, με τα κρούσματα, η ιατρική του Ιπποκράτη και των μαθητών του. Ο Θουκυδίδης με βάση τα συμπτώματα κάνει διάγνωση και πρόγνωση που του επιτρέπουν ακόμη και να προλέγει το μέλλον (1,22). Υπό αυτή την έννοια το έργο του είναι ένα κτήμα εις αεί (αιώνιο απόκτημα) και όχι μια διάλεξη (1,22). Ο Θουκυδίδης, με την περιγραφή του λοιμού της Αθήνας, στο δεύτερο βιβλίο, έδωσε πολλή δουλειά στους μεταγενέστερους γιατρούς, οι οποίοι δεν μπόρεσαν να συμφωνήσουν σχετικά με τη φύση της επιδημίας (τύφος ή ανάδρομος πυρετός από ψείρες;). Ο λόγος του συγκροτείται επίσης στη βάση του δικαίου. Διακρίνει «τις δικαιολογίες των δύο αντιπάλων» χρησιμοποιώντας τη λέξη αιτία, και αυτή που οι μεταφραστές αποκαλούν «την πιο αληθινή αιτία», *ἀληθεστάτην πρόφασιν*, που θα μπορούσαμε να αποδώσουμε ως «το πιο αληθινό, αν και λιγότερο παρουσιασμένο πρόσχημα» (1,23). Βρισκόμαστε πράγματι στο χώρο του δικαίου και της ψυχολογίας, καθώς αυτό το «πιο αληθινό πρόσχημα» δεν είναι η αθηναϊκή αυτοκρατορία αλλά ο φόβος που αυτή ενέπνεε. Δηλαδή, πέρα από την ιατρική, το δίκαιο και την ψυχολογία, η πολιτική ιστορία στηρίζεται στην ίδια την πολιτική ζωή, τις διαμάχες και τις διαστρωματώσεις της. Πουθενά αλλού δεν ήταν πιο έντονη απ' ό,τι στην Αθήνα. Όχι ότι

ο Θουκυδίδης κρατάει πρακτικά από τις συζητήσεις της Πνύκας, όπως σε μια Επίσημη Εφημερίδα. Εκεί όπου οι συζητήσεις υπήρξαν οπωσδήποτε ασαφείς και πολύμορφες -για παράδειγμα, το 427 σχετικά με την τύχη των Μυτιληναίων, για τους οποίους στην αρχή αποφασίστηκε η εξόντωση και στη συνέχεια η σωτηρία, τουλάχιστον για την πλειοψηφία τους (3, 35-48)- ο Θουκυδίδης, υπέρτατος κριτής, δίνει πρώτα το λόγο στον Κλέωνα, οπαδό της πιο ακραίας λύσης, και στη συνέχεια στο Διόδοτο, γιο του Ευκράτη, εντελώς άγνωστο πρόσωπο, που είναι στο κείμενο συγχρόνως ο άνθρωπος που ανατρέπει την πρώτη απόφαση και, κατά τρόπο προφανή, ο πραγματικός «εκπρόσωπος» του Θουκυδίδα.

Να λοιπόν που καταλήγουμε να σκεφτούμε σχετικά με αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε, μετά από άλλους, διπολική δομή της θουκυδίδειας ιστορίας²¹. Η αρχαιοελληνική σκέψη χρησιμοποιεί με ευκολία αυτά τα αντιθετικά ζεύγη με τα οποία μας εξοικείωσε ο Claude Levi-Strauss: φύση και νόμος, αρσενικό και θηλυκό, ωμό και ψημένο, ανθρωποφάγοι και χορτοφάγοι. Με το που ανοίγουμε ένα αρχαιοελληνικό βιβλίο, βλέπουμε αυτά τα ζεύγη να πολλαπλασιάζονται και, μερικές φορές, να προστίθενται. Αυτό ισχύει για το Θουκυδίδη, όπως για τον Αισχύλο και το Σοφοκλή, αλλά θα πρέπει να εισαγάγουμε αποχρώσεις, να εγείρουμε δηλαδή κάποιες αντιρρήσεις.

Η πρώτη και, από μια άποψη, η σπουδαιότερη από αυτές τις αντιθέσεις είναι αυτή ανάμεσα στο λόγο και στο έργο. Άλλο πράγμα είναι να μιλάει κάποιος και άλλο να πραγματοποιεί. Αυτό που συμβαίνει στην πράξη δεν είναι, δεν είναι πάντα αυτό που προβλέφθηκε ή σχεδιάστηκε. Κατά μία έννοια, αυτή η αντίθεση συνεχίζει το σύνολο του έργου, αφού αυτό αποτελείται από μια αφήγηση όσων ονομάζουμε γεγονότα και από λόγους, παντού παρόντες, εκτός από το όγδοο βιβλίο. Αυτός είναι μήπως ο λόγος που οι αλεξανδρινοί εκδότες το άφησαν κατά μέρος; Σχετικά με την αξία αυτών των λόγων ως ιστορικών στοιχείων ο Θουκυδίδης εξηγείται με ειλικρίνεια (1,22): δεν αναπαράγει τους λόγους που εκφωνήθηκαν πραγματικά, αλλά αυτά που όφειλαν να πουν οι ρήτορες στις περιστάσεις όπου βρίσκονταν. Ωστόσο αυτοί οι λόγοι παίρνουν συχνά υπόψη τα γεγονότα έτσι όπως πραγματικά συνέβησαν. Όταν ο Περικλής κάνει την υπόθεση ότι οι Πελοποννήσιοι προβαίνουν σε υπεξαιρέσεις από τα ταμεία των Δελφών και της Ολυμπίας και δημιουργούν το δικό τους στόλο, προσφέροντας υψηλούς μισθούς (1,43), είναι φανερό ότι ο Θουκυδίδης προβλέπει, εν μέρει, ένα γεγονός που γνωρίζει. Τον επόμενο αιώνα θα αρχίσουν να δημοσιεύονται οι αυθεντικοί λόγοι. Αυτό δε θα εμποδίσει να διατηρηθεί η παράδοση που δημιούργησε ο Θουκυδίδης. Μπορούμε να δούμε στη Λυόν το αυθεντικό κείμενο του λόγου του αυτοκράτορα Κλαύδιου για να γίνουν αποδεκτοί οι Γαλάτες στη σύγκλητο της Ρώμης, και να το συγκρίνουμε με την απόδοση του Τάκιτου σύμφωνα με το προσωπικό του ύφος.

Αυτό που εντυπωσιάζει είναι η σύγκριση ανάμεσα στην άνεση με την οποία χειρίζεται ο Θουκυδίδης τους λόγους, βάζοντας τους Σπαρτιάτες ή τους Συρακούσιους να μιλούν στην πιο καθαρή αττική διάλεκτο, και στην αυστηρότητα με την οποία παρουσιάζει τα γεγονότα, λαμβάνοντας υπόψη πολλές μαρτυρίες και συμπάθειες που μπορεί να έχουν οι μάρτυρες προς τον ένα ή τον άλλο αντίπαλο (1,22).

Το πρόβλημα όμως είναι ότι οι λόγοι δεν αντιπαραβάλλονται μόνο με τα γεγονότα, όπως ο επιτάφιος λόγος με το λοιμό της Αθήνας, αντιπαραβάλλονται και μεταξύ τους. Έτσι, αντιπαραθέτονται ο Νικίας και ο Αλκιβιάδης σχετικά με τη σικελική εκστρατεία, ο Κλέων και ο Διόδοτος σχετικά με την τιμωρία που πρόκειται να επιβάλουν στους Μυτιληναίους, ο Ερμοκράτης και ο Αθηναγόρας ως προς την αθηναϊκή απειλή στις Συρακούσες, οι Σπαρτιάτες Αρχίδαμος και Σθενελαΐδας στο θέμα της ενδεχόμενης ρήξης με την Αθήνα. Ο πιο δραματικός από αυτούς τους διαλόγους, ο μόνος που παίρνει τη μορφή του καθαρού διαλόγου, είναι

²¹ Μπορούμε να γενικεύσουμε σ' αυτό το σημείο τις παρατηρήσεις του P.J. Fließ, *Thucydides and the Politics of Bipolarity*, Louisiana State University, Baton-Rouge, 1966.

εκείνος μεταξύ των Αθηναίων και των Δηλίων. Κατά γενικό κανόνα, ένας από αυτούς τους λόγους που εκφωνούνται κατ' αντιπαράθεση φαίνεται να δικαιώνεται από τα γεγονότα που ακολουθούν. Έτσι, στο έβδομο βιβλίο ο Γύλιππος και όχι ο Νικίας φαίνεται να δικαιώνεται από τα γεγονότα.

Στη βάση αυτών των ανταγωνιστικών λόγων υπάρχει προφανώς η διδασκαλία των σοφιστών, εκείνη ακριβώς που χλευάζουν ο Αριστοφάνης στις Νεφέλες, και μεγάλοι θεωρητικοί και ειδήμονες της ρητορικής, σαν το Γοργία από τους Λεοντίους. Ο Αντιφώντας, για παράδειγμα, δημοσιεύει λόγους υπεράσπισης και απαντητικούς που αντιτίθενται ανά δύο (τετραλογίες). Ανάμεσα όμως σε αυτό το είδος γραπτών και στους λόγους του Θουκυδίδη υπάρχει μια τεράστια διαφορά: οι δεύτεροι ενσωματώνονται στο μίτο της ιστορίας. Σχετίζονται με την ιστορική αλήθεια. Ακόμη και ο Κλέων, τον οποίο ο Θουκυδίδης αποστρέφεται, λέει κάποια αλήθεια σε αυτούς τους λόγους σχετικά με τη Μυτιλήνη όταν εξηγεί ότι «η δημοκρατία είναι ανίκανη να εξουσιάζει άλλους» (3,37).

Παράγωγη αυτής της αντίθεσης μεταξύ λόγου και έργου είναι αυτή που αντιθέτει την ορθολογική απόφαση ή γνώμη με την τύχη²². Ο Περικλής είναι κατεξοχήν ο άνθρωπος της γνώμης. Δεν μπορούσε να προβλέψει ούτε το λοιμό, από τον οποίο πέθανε, ούτε το γεγονός ότι οι διάδοχοί του θα έκαναν το «αντίθετο» (2,65) από την πολεμική του πολιτική. Αντιθέτως, ο Κλέων, το 425, έβαλε το καθαρά κωμικό στοίχημα ότι θα νικούσε το λιγότερο σε είκοσι μέρες τους Λακεδαιμόνιους οπλίτες που ήταν πολιορκημένοι στη νήσο Σφακτηρία. Τόσο γελοίο φαινόταν το στοίχημα, που προξένησε γέλια στην Αθήνα. Μόνο οι σώφρονες έλεγαν ότι από τα δυο θα συνέβαινε το ένα: είτε θα ξεφορτώνονταν τον Κλέωνα, αν η γνώμη τους δεν τους ξεγελούσε, είτε οι Λακεδαιμόνιοι θα έπεφταν στα χέρια τους (4,28). Η τύχη ήταν που υπερίσχυσε, «αντίθετα σε κάθε υπολογισμό» (*παρά γνώμην*), και το στοίχημα του Κλέωνα, «κι ας ήταν παλαβό», βγήκε αληθινό (4, 39-40). Η αντίθεση λειτουργεί λοιπόν προς τις δυο κατευθύνσεις.

Την εποχή του Θουκυδίδη ήταν συνηθισμένη η περίπτωση να αντιπαράθετον τους Έλληνες με τους βαρβάρους. «Πέρσες, ολόκληρος ο βαρβαρικός στρατός χάθηκε». Έτσι μιλάει, στην τραγωδία του Αισχύλου, ο Πέρσης αγγελιοφόρος αναγγέλλοντας στην αυλή στα Σούσα την ήττα στη Σαλαμίνα. Βρισκόμαστε στο 472. Ο Θουκυδίδης ανατρέπει αποφασιστικά και το όνομα των Ελλήνων και το όνομα των βαρβάρων, μαζί με τις αποχρώσεις που είχε φτάσει να αποκτήσει. Αντλώντας από το μυθικό πλούτο, εξηγεί ότι στην αρχή «κάθε λαός έδινε το όνομά του στον τόπο που κατοικούσε» και ότι σιγά σιγά οι απόγονοι του Έλληνα, γιου του Δευκαλίωνα, άπλωσαν την επιρροή τους και έκαναν να επικρατήσει και το όνομά τους. Κι αν ο Όμηρος «δεν αναφέρει καθόλου βαρβάρους²³, είναι [...] επειδή δεν είχε ακόμα ξεχωρίσει το “Έλληνες” ως αντίθετη συνολική ονομασία» (1,3). Ακόμη περισσότερο, ο ναυτικός πολιτισμός, ο μόνος που έχει αξία, γεννήθηκε συγχρόνως στους αρχαίους Έλληνες και «τους βαρβάρους που κατοικούσαν στην ήπειρο κοντά στη θάλασσα και στα νησιά» (1,4-5). Αν θέλουμε να μάθουμε με τι έμοιαζαν οι αρχαίοι Έλληνες, αρκεί να δούμε πώς ζουν «ακόμα και σήμερα μερικοί στεριανοί» στη βορειοδυτική Ελλάδα, «αρματωμένοι όπως οι βάρβαροι» (1,5-6). Οι Αιτωλοί δε ζουν σε πόλεις. «Μιλούν πιο ακατανόητα από κάθε άλλον και τρώνε ωμά τα κρέατα, καταπώς λένε» (3,94). Θα επιβάλουν ωστόσο μια οδυνηρή ήττα στον Αθηναίο στρατηγό Δημοσθένη. Σε ένα μόνο κεφάλαιο του βιβλίου του ο Θουκυδίδης επιμένει στη «βαρβαρότητα», με τη σύγχρονη έννοια της λέξης, των «βαρβάρων», με την αρχαία έννοια της λέξης, Αθηναίων μισθοφόρων. Το 414 οι Αθηναίοι στέλνουν στη χώρα τους ένα

²² F.M. Conford, Thucydides Mythistoricus, Greenwood Press, Νέα Υόρκη 1969 (1η έκδ. Λονδίνο 1907).

²³ Αναφέρθηκε σε «βαρβαροφώνους», στην περίπτωση των Καρίων, δηλαδή των κοντινότερων γειτόνων των Ελλήνων της Ασίας (Ιλιάδα, Β, 867).

τμήμα Θρακών μισθοφόρων τους οποίους δε χρειαζόνταν πλέον, αναθέτοντας όμως σε έναν από τους δικούς τους, το Διειτρέφη, να τους χρησιμοποιήσει εναντίον εχθρών που θα συναντούσαν. Η ευκαιρία παρουσιάστηκε στη Μυκαλησσό, στη Βοιωτία.

Οι Θράκες αυτοί μοιάζουν με τους χειρότερους βαρβάρους. Όταν νομίσουν ότι δεν έχουν να φοβηθούν τίποτε, γίνονται αιμοβόροι (7,29, μτφρ. Α. Βλάχου).

Πράγματι, οι εν λόγω Θράκες σκότωσαν οποιονδήποτε μπόρεσαν να βρουν, συμπεριλαμβανομένων των παιδιών ενός σχολείου. Πουθενά αλλού ο Θουκυδίδης δε δείχνει περισσότερη αποστροφή. Μπορούμε να σημειώσουμε εξάλλου ότι ο Αθηναίος Διειτρέφης είναι γνωστός στο Θουκυδίδη από αλλού (8,64), επειδή είχε καταλύσει το 411 τη δημοκρατία στη Θάσο. Για να τοποθετήσω το μακελειό της Μυκαλησσού στην κλίμακα αυτών των χρόνων, θα υπενθυμίσω ότι στη Μήλο, το 416, μετά την άνευ όρων παράδοση των Μηλίων, οι Αθηναίοι σκότωσαν όλους τους άντρες που ήταν σε ηλικία για να φέρουν όπλα και πούλησαν τις γυναίκες και τα παιδιά ως δούλους (6,116). Τίποτε δεν αναφέρεται για την τύχη των γερόντων.

Από την πλευρά των Σπαρτιατών, ένα επεισόδιο που θα χαρακτηρίζαμε ως εγκληματικό, το οποίο όμως ο Θουκυδίδης αναφέρει χωρίς να σχολιάσει (4,80), προξένησε μεγάλη εντύπωση στους ιστορικούς. Η Σπάρτη χρησιμοποιούσε τους είλωτες στον πόλεμο αλλά φοβόταν ενδεχόμενη εξέγερσή τους. Η πόλη ζήτησε επισήμως από τους είλωτες να υποδείξουν τους γενναιότερους μεταξύ τους, με σκοπό την απελευθέρωσή τους. Παρουσιάστηκαν δυο χιλιάδες άντρες και, «στεφανωμένοι, έφερναν γύρω τους ναούς σαν να είχανε λευτερωθεί». Στη συνέχεια οι Σπαρτιάτες «τους χάλασαν όλους και κανείς δεν είδε με τα μάτια του με ποιον τρόπο σκοτώθηκε ο καθένας». Υπάρχει σε αυτό το μυστικό θάνατο κάτι που δε θα μπορούσε να συμβεί στην Αθήνα.

Ούτε οι Σπαρτιάτες ούτε οι είλωτες ήταν προφανώς βάρβαροι. Οι είλωτες μιλούσαν την ίδια διάλεκτο (δωρική) με τα αφεντικά τους, τους Σπαρτιάτες. Ο Edouard Will έδειξε μια για πάντα ότι το «εθνικό κριτήριο», η αντίθεση μεταξύ Δωριέων και Ιώνων, δεν μπόρεσε να χρησιμοποιηθεί από τους σύγχρονους ιστορικούς της αρχαίας Ελλάδας²⁴. Τι συνέβη με το Θουκυδίδη; Ο αρχαίος ιστορικός δέχεται ως ιστορία ένα τμήμα του μύθου. Πιστεύει ότι οι Ίωνες της Ασίας και των νήσων προέρχονται από την Αθήνα και ότι η Πελοπόννησος καταλήφθηκε από τους Δωριείς ογδόντα χρόνια πριν από την πτώση της Τροίας, με επικεφαλής τους Ηρακλειδείς (1,12). Συμβαίνει έτσι ώστε τα πρόσωπα της ιστορίας του να χρησιμοποιούν το προαναφερόμενο κριτήριο, όπως ο Βρασιδάς, που το 422 απευθύνεται στους στρατιώτες του:

Πελοποννήσιοι, [...] Δωριείς εσείς, θα πολεμήσετε με Ίωνες, τους οποίους είστε συνηθισμένοι να νικάτε (5,9, μτφρ. Α. Βλάχου).

Συμβαίνει επίσης να βάζει τους ήρωές του να υποστηρίζουν ακριβώς το αντίθετο· όπως ο Ερμοκράτης ο Συρακούσιος στη σύναξη της Γέλας το 423, η οποία συγκεντρώνει αντιπρόσωπους απ' όλες τις ελληνικές πόλεις της Σικελίας, εφιστά την προσοχή των ακροατών του μπροστά στην αθηναϊκή απειλή. Στην πραγματικότητα, στο στόχαστρο βρίσκεται ολόκληρη η Σικελία:

²⁴ Doriens et Ioniens. Essai sur la valeur de critere ethnique applique a Vetude de Vhistoire et de la civilisation grecques, Les Belles Lettres, Στρασβούργο και Παρίσι 1956.

Κι ως μην του μπει κανενός η ιδέα στο μυαλό πως όσοι από μας είναι Δωριείς είναι εχθροί με τους Αθηναίους, ενώ οι χαλκιδικές πόλεις δεν κινδυνεύουν, εξαιτίας της συγγενείας τους με τους Ίωνες (4, 61).

Συμβαίνει επίσης να ειρωνεύεται, πράγμα ωστόσο αρκετά σπάνιο. Έτσι, το 412, στο έδαφος της Μιλήτου, ένα στρατιωτικό τμήμα, αποτελούμενο κυρίως από Αθηναίους (Ίωνες) και Αργείους (Δωριείς), αντιμετωπίζει μεταξύ άλλων οπλίτες Μιλήσιους (Ίωνες) και Πελοποννησίους (Δωριείς). Όπως συμβαίνει συχνά, Αθηναίοι και Μιλήσιοι κέρδισαν τους αντιπάλους τους. Ο Θουκυδίδης συνάγει το ακόλουθο συμπέρασμα:

Στη μάχη αυτή, και στις δύο παρατάξεις, οι Ίωνες νίκησαν τους Δωριείς. Οι Αθηναίοι νίκησαν τους αντιπάλους τους Πελοποννησίους και οι Μιλήσιοι τους Αργείους (8,25, μτφρ. Α. Βλάχου).

Τελευταία αντίθεση που πρέπει να αναλύσουμε: η αντίθεση μεταξύ ολιγαρχικών και δημοκρατικών. Η Αθήνα είναι δημοκρατία και η Σπάρτη ολιγαρχία: το πράγμα είναι αυτονόητο, τόσο πιο αυτονόητο, που το 411, όπως και το 404, οι Αθηναίοι οπαδοί της ολιγαρχίας αποτελούν τη μειοψηφία των υποστηρικτών της μεγάλης συμφιλίωσης με τη Σπάρτη: ορισμένοι μάλιστα από αυτούς φτάνουν ακόμη και στην καθαρή και απλή προδοσία. Ο Θουκυδίδης σημειώνει ότι το 411 οι ολιγαρχικοί στην εξουσία «προτιμούσαν, αντί να είναι πρώτοι αυτοί τα θύματα της επαναφοράς της δημοκρατίας, να επιτρέψουν στον εχθρό να μπει στην πολιτεία, να του παραδώσουν και το στόλο και τα τείχη, για να κάνουν συμφωνία και για να μείνουν στην εξουσία με οποιουσδήποτε όρους, αρκεί να σώσουν τη ζωή τους» (8,91, μτφρ. Α. Βλάχου).

Είναι βέβαιο ότι σιγά σιγά η σύγκρουση γίνεται πιο ριζική, αποκτά σε μεγάλο βαθμό αυτή τη φυσιογνωμία, καθώς ένα από τα φαινόμενα που προκαλούν μεγάλη κατάπληξη παραμένει η δημοτικότητα της αυτοκρατορικής Αθήνας μεταξύ των πόλεων στις οποίες κυριαρχούσε. Ο Θουκυδίδης δίνει τόσο πολλά παραδείγματα, που είναι ανώφελο να επιμεινουμε.

Απομένει να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις. Στην αρχή της σύγκρουσης, το 431, υπάρχουν πόλεις σύμμαχοι ή υπόδουλες της Αθήνας που δεν είναι πλέον δημοκρατίες. Είναι η περίπτωση της Κέρκυρας και της Σάμου, για παράδειγμα. Αντιθέτως, τη στιγμή της αθηναϊκής εκστρατείας στη Σικελία οι Συρακούσες είναι πιθανόν μια από τις πιο δημοκρατικές πόλεις της νήσου, η μόνη που μπορεί να συγκριθεί με την Αθήνα (8,96). Πρέπει ωστόσο να μνημονευτούν και άλλα πολιτικά καθεστάτα. Ήδη ο Ηρόδοτος (3, 80-82) είχε κάνει διάκριση μεταξύ της δημοκρατίας (καλής ή κακής), της ολιγαρχίας και της μοναρχίας (ή τυραννίας). Η τυραννία παίζει σημαντικό ρόλο στην αφήγηση του Θουκυδίδη. Υπήρξε μια φάση της γενικής ιστορίας της αρχαίας Ελλάδας (1,17). Ο ιστορικός της αφιερώνει μια μεγάλη παρέκβαση στην έκθεσή του για τη Σικελική εκστρατεία (6, 54-59), στηριγμένος συγχρόνως σε γραπτή πληροφόρηση και σε προφορική παράδοση. Διαβεβαιώνει σχετικά με την υπόθεση των Ερμοκοπιδών το 416 πόσο έντονος παραμένει ο φόβος της τυραννίας στην Αθήνα (6,53). Ο Αλκιβιάδης με όλη αυτή τη συμπεριφορά του είναι προφανώς ένας υποψήφιος για την τυραννία. Ο Θουκυδίδης γνώριζε, τέλος, ακόμη κι αν δεν μπόρεσε να το γράψει, ότι οι ολιγαρχικοί που κατέλαβαν την εξουσία στην Αθήνα το 404 ήταν γνωστοί ως οι «Τριάκοντα Τύραννοι».

Υπάρχει όμως κάτι πιο σοβαρό και πιο πολύπλοκο: η δημοκρατία, η ολιγαρχία και η τυραννία είναι πολιτικά συστήματα που μπορούν να συνυπάρξουν λίγο πολύ σε εποχή ειρήνης. Μπορούμε επίσης να θεωρήσουμε, όπως ο ίδιος ο Θουκυδίδης (8,97), ότι ένα μεικτό

σύστημα είναι ευκαταίο, όταν συνδυάζει την ολιγαρχία με τη δημοκρατία. Πρόκειται για μια ιδέα που είχε λαμπρό μέλλον, κυρίως στη Ρώμη. Είδαμε ακόμη, το 421, την Αθήνα και τη Σπάρτη να συνάπτουν συμμαχία. Η κατάσταση δεν είναι ίδια σε εποχή πολέμου, όταν οι πόλεις, ακόμη κι όταν προσπαθούν, όπως η Μήλος, να διατηρήσουν την ουδετερότητά τους, διακινδυνεύουν την ίδια την ύπαρξή τους. Την εξόντωση όλων των ενηλίκων αρρένων κατοίκων της Μυτιλήνης ψηφίζουν πρώτα οι Αθηναίοι (3,36) και, όταν αλλάζουν γνώμη, ο Κλέων τούς προσκαλεί να παραμείνουν σταθεροί:

Και μην αποδώσετε το φταίξιμο στους λίγους (*ολίγοις*) μονάχα κι αφήσετε το λαό (δήμον) ατιμώρητο· γιατί όλοι σάς χτύπησαν το ίδιο (3,39).

Πέρα από το ζήτημα του πολιτικού συστήματος, υπάρχουν αυτές οι κεφαλαιώδεις έννοιες που είναι η ελευθερία και η αυτονομία, που απειλούνται και η μια και η άλλη από την αθηναϊκή κυριαρχία και που, μετά το 404, η σπαρτιατική κυριαρχία δε θα σεβαστεί περισσότερο. Η επιτυχία της προπαγάνδας του Βρασίδα στη Χαλκιδική εξηγείται κατ' αυτό τον τρόπο: τον χαιρετίζουν ως «ελευθερωτή της Ελλάδας» (4,121).

Ένας τελευταίος όρος του πολιτικού λεξιλογίου του Θουκυδίδη πρέπει να αναφερθεί: η *στάσις*²⁵, λέξη που μπορούμε να μεταφράσουμε ως φατρία ή ως εμφύλιος πόλεμος. Οι εμπόλεμες πόλεις δε χαρακτηρίζονται πάντα από ομοφωνία, το αντίθετο μάλιστα. Υπάρχει ένα φιλοαθηναϊκό κόμμα στις Συρακούσες, και η εκτέλεση του Νικία οφείλεται στο φόβο μήπως αυτός αποκαλύψει, ενδεχομένως έπειτα από βασανιστήρια, τις μυστικές σχέσεις που είχε στην περιοχή (7,86). Η πόλη του Περικλή θα γνωρίσει μετά το χαμό του την αποτυχία επειδή οι ηγέτες των κομμάτων αλληλοσπαράσσονταν στην Αθήνα. Παρά τη στάσι, κρατάει ακόμη δέκα χρόνια, λέει ο Θουκυδίδης, με κάποια δόση υπερβολής, μετά τη Σικελική καταστροφή: «Και δεν παραδόθηκαν ωσότου οι ίδιοι στράφηκαν ο ένας ενάντια στον άλλο και χάθηκαν από τη διχόνοια τους» (2,65).

Προπαντός όμως ο Θουκυδίδης προχωρεί σε βάθος τους συλλογισμούς του με αφορμή τη στάση στην Κέρκυρα, από τις αρχές του 427, και αφού αφηγείται τα τρομερά γεγονότα (3, 70-79). Η πρωτοβουλία του εμφυλίου πολέμου ανήκει στην αριστοκρατική πλευρά. Οι συγκρούσεις υπήρξαν τόσο βίαιες, που συμμετέχουν σε αυτές και οι γυναίκες, κάτι που αποτελεί εξαίρεση: «Κι αντέχοντας στην ταραχή καλύτερα απ' ό,τι συνήθως ταιριάζει στο φυσικό τους» (3,74). Τελικά, οι δημοκρατικοί επικράτησαν, αλλά με αντίτιμο ένα φριχτό μακελειό: «Ο θάνατος πήρε χίλιες μορφές» (3,81).

Ο Θουκυδίδης έβγαλε από αυτά τα γεγονότα ένα περίφημο και παντοτινό συμπέρασμα. Δεν αφορά μόνο την Κέρκυρα, αλλά το σύνολο των πόλεων που μαστίζονται από τη *στάσι*:

Και νόμισαν πως είχαν το δικαίωμα ν' αλλάξουν και τη συνηθισμένη ανταπόκριση των λέξεων προς τα πράγματα, για να δικαιολογήσουν τις πράξεις τους. Έτσι, η αστόχαστη αποκοτιά θεωρήθηκε παλικαριά γι' αγάπη των συντρόφων, ο δισταγμός από πρόνοια για το μέλλον δειλία που προβάλλει ενάρετες δικαιολογίες, η γνωστική μετριοπάθεια ως πρόφαση ανανδρίας, και η ικανότητα να βλέπει κανείς όλες τις πλευρές μιας κατάστασης ανικανότητα να δράσει από καμιά... (3,82).

Στην ίδια αυτή σελίδα ο Θουκυδίδης σημειώνει ότι ο πόλεμος «εντείνει την αγανάκτηση των πολλών ανάλογα με την κατάσταση όπου τους φέρνει». Απ' όλα τα αντιθετικά ζεύγη που απαριθμήσαμε στο Θουκυδίδη, υπάρχει ακόμη το ζεύγος ειρήνη-πόλεμος, που είναι το πιο

²⁵ Βλ. N. Loraux, *La die divisée. L'oubli dans la mémoire d' Athenes*, Payot, Παρίσι 1997 (Η διχασμένη πόλη. Η λήθη στη μνήμη της Αθήνας, μτφρ. Μπ. Λυκουδης, Εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001).

διδασκτικό. Υπάρχει εδώ κάτι παράδοξο: ο ιστορικός που περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο θέλησε να εισαγάγει τον ορθό λόγο στην ιστορία είναι επίσης εκείνος που έθεσε στο κέντρο κάθε ιστορικής διαδικασίας το παράλογο.

*
* *

Μεταξύ των ονομάτων που ο Θουκυδίδης δεν προφέρει και τα οποία ήταν οικεία στους συγχρόνους του και στους αναγνώστες του βρίσκονται εκείνα των τραγικών ποιητών. Ο Ηρόδοτος μνημονεύει τον Αισχύλο επειδή θεώρησε την Άρτεμη κόρη της Δήμητρας και όχι της Λητώς (2,156). Ο Θουκυδίδης αγνοεί τον ποιητή, όπως αγνοεί το Σοφοκλή και τον Ευριπίδη. Ακριβέστερα, υπάρχει βεβαίως στο Θουκυδίδη ένας Αθηναίος στρατηγός που ονομάζεται Ξενοφών, γιος του Ευριπίδη (2,70-79), κι ένας άλλος, που αναφέρεται συχνά και που ονομάζεται Σοφοκλής, ο οποίος εξορίστηκε, όπως και ο ίδιος ο Θουκυδίδης (4,65), αλλά πρόκειται για συνωνυμίες.

Είναι ωστόσο σίγουρο ότι δεν υπάρχει μια καθαρά τραγική διάσταση στο έργο του Θουκυδίδη, που θα μπορούσε να οριστεί ως η τραγωδία της Αθήνας; Αυτή η θέση υποστηρίχτηκε, εδώ και πολύ καιρό, από τον F.M. Cornford, σε ένα διάσημο βιβλίο και ίσως κάπως υπερβολικό²⁶. Κλίνω στην άποψη ότι υπήρχε αλήθεια, μεγάλη αλήθεια, σε αυτή την ιδέα.

Υπάρχουν πολλοί τρόποι ανάγνωσης του Θουκυδίδη. Μπορούμε να τον διαβάσουμε με τη σκέψη σε άλλες στιγμές δόξας και καταστροφής. Ξαναδιαβάζοντας, στο τέλος του έβδομου βιβλίου, την τρομερή κατάληξη της Σικελικής εκστρατείας, τη φριχτή οπισθοχώρηση προς τον ποταμό Ασσίναρο ως τη στιγμή που ο Γύλιππος, τελικά, «διέταξε να τους πιάσουν αιχμαλώτους» (7,85), σκέφτηκα την οπισθοχώρηση της Μεγάλης Στρατιάς στη διάρκεια του χειμώνα του 1812- 1813. Ο Θουκυδίδης τελειώνει την αφήγησή του με την αναφορά των Λατομείων των Συρακουσών, στα οποία κλείνουν τους φυλακισμένους Αθηναίους, αλλά δε λέει, όπως θα κάνει ο Πλούταρχος στο Βίο του Νικία (29), ότι οι κρατούμενοι «μαλάκωσαν» κάποιους φρουρούς τραγουδώντας τους χορικά του Ευριπίδη. Αν γνώριζε αυτή τη λεπτομέρεια, αναμφίβολα θα την έκρινε εκτός του πολιτικού πεδίου.

Ας προσπαθήσουμε ωστόσο να διαβάσουμε την Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου σαν την τραγωδία της Αθήνας. Διότι πρόκειται μόνο γι' αυτή την περίπτωση. Στον Ηρόδοτο υπάρχουν τραγικά πρόσωπα, ανατολίτες δεσπότες όπως ο Κροίσος, ο Καμβύσης ή ο Ξέρξης, θύματα κακών πάντα επιλογών και αμφίσημων χρησμών. Η ελληνική πόλη όμως, με τα αποφασιστικά και εκτελεστικά της όργανα, λειτουργεί ως αντιτραγική μηχανή. Τα μόνα ελληνικά πρόσωπα που έχουν τραγικό πεπρωμένο είναι οι τύραννοι σαν τον Πολυκράτη της Σάμου²⁷. Όλοι, δεσπότες ή τύραννοι, καταλαμβάνονται από ύβρι και οδηγούνται στην καταστροφή από τη θεϊκή εκδίκηση. Στο Θουκυδίδη δεν υπάρχει θεϊκή εκδίκηση — μήπως όμως υπάρχει ύβρις και καταστροφή;

Συναντούμε στον ιστορικό μας έναν υπαινιγμό, κατά τη γνώμη μου αναμφισβήτητο, στο θέατρο, και μάλιστα σε αυτή τη θεατροκρατία που καταγγέλλει στους Νόμους του (701 a) ο Πλάτων. Στο λόγο, φυσικά φανταστικό, που απευθύνει στους Αθηναίους ο Κλέων ώστε να παραμείνουν στην πρώτη απόφασή τους να θανατώσουν όλους τους Μυτιληναίους σε ηλικία

²⁶ Thucydides Mythistoricus, που αναφέρθηκε παραπάνω, στη σημ. 22.

²⁷ Επαναλαμβάνω εδώ την επιχειρηματολογία που παρουσίασα στην εισαγωγή στο Σοφοκλή της σειράς «Folio» (1973). Κείμενο που συμπεριλήφθηκε στο J.-P. Vernant και P. Vidal-Naquet, Mythe et tragedie- Deux, La Decouverte, Παρίσι 1986, σελ. 156-157 (Μύθος και τραγωδία στην αρχαία Ελλάδα, τόμ. Β', μτφρ. Α.Τάττη, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1991, σελ. 189-191).

πολέμου, συγκρίνει την παρούσα συζήτηση με έναν αγώνα, ένα αγώνισμα που διεξάγεται ανάμεσα σε ρήτορες, πραγματικούς ή φανταστικούς:

Και γι' αυτά φταίτε σεις, που θεσπίσατε άσκημα τους κανόνες του αγωνίσματος, και δε βλέπετε συνήθως παρά τα λόγια, ενώ ακούτε μόνο τις πράξεις, κι εξετάζετε τα έργα που μέλλουν να γίνουν σαν να μπορούν να γίνουν μόνο και μόνο γιατί τα είπαν καλά οι ρήτορες, και για όσα επράχθησαν κιόλας δε θεωρείτε πιο αξιόπιστα όσα βλέπετε με τα μάτια σας, παρά όσα ακούσατε γι' αυτά (3,38).

Κανονικά, οι Αθηναίοι είναι άνθρωποι που τους «παίρνει σβάρνα η ευχαρίστηση απ' τα ωραία λόγια», «θεατές που ακούν ένα σοφιστή» (στο ίδιο). Όταν όμως ο Κλέων λέει για τους Αθηναίους ότι «αναζητείτε σαν να πούμε άλλον κόσμο από κείνον όπου ζούμε» (στο ίδιο), είναι δύσκολο να μη σκεφτούμε αυτό το χώρο, κατεξοχήν, του φανταστικού που είναι το θέατρο. Αυτοί που βλέπουν είναι οι θεαταί. Σε αυτή την τραγωδία του θεάτρου που είναι το τελευταίο έργο του Ευριπίδη, οι Βάκχες, αυτό που θέλει ο Πενθέας είναι να γίνει θεατής (829) των Μαινάδων²⁸. Αν η Αθήνα είχε ακολουθήσει τον Κλέωνα και είχε παραμείνει στην πρώτη της κρίση, θα είχε ενεργήσει με ύβρι και θα είχε διαπράξει ένα τραγικό λάθος. Απέφυγε την παγίδα αυτή που ο Κλέων, έστω ο Κλέων του Θουκυδίδη, της έστησε. Αλλά η Αθήνα και ο Θουκυδίδης δεν είχαν τελειώσει με τον Κλέωνα.

Ενώ η Σφακτηρία κρατούσε πάντα, η Σπάρτη κάνει προτάσεις ειρήνης στην Αθήνα και το 425 συμφωνείται εκεχειρία. Μια λακεδαιμονική πρεσβεία έρχεται στην Αθήνα και κάνει μια πρόταση ειρήνης, σε έναν ανώνυμο λόγο, στη βάση μιας διανομής της ηγεμονίας μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης. Αντίθετα απ' ό,τι συνηθίζεται, οι πρέσβεις μιλούν πολύ και καλούν τους Αθηναίους να προσέξουν. Δε θα έπρεπε να φανούν συνετοί; Είναι καθήκον των ανθρώπων που γνωρίζουν την επιτυχία.

Τέτοιοι άνθρωποι λαχταρούν πάντα κι ελπίζουν κάτι παραπάνω επειδή κι η ευτυχία που πέτυχαν τους ήρθε χωρίς να το περιμένουν. Εκείνοι όμως που έχουν δοκιμάσει πολλές ξαφνικές αλλαγές από το ένα στο άλλο δικαιολογημένα δυσπιστούν, και πολύ μάλιστα, στα καλά περιστατικά της στιγμής (4,17).

Ολόκληρος ο λόγος «παίζει» πάνω στην αντίθεση της γνώμης και της τύχης. Τότε ο Κλέων παρεμβαίνει με σφοδρότητα και προκαλεί την απόρριψη της πρότασης. Αδύνατο να μη σκεφτούμε ότι αυτή η στιγμή του πολέμου είναι κρίσιμη. Είναι αντίστοιχη, στα κείμενα του Θουκυδίδη, με εκείνη τη στιγμή όπου ο Αγαμέμνων, στο πρώτο έργο της Ορέστειας, θέτει τα πόδια του στο αντάξιο ενός δεσπότη, ενός τυράννου ή ενός θεού χαλί, το οποίο η Κλυταιμνήστρα, πριν τον σκοτώσει, άπλωσε στα πόδια του.

Η συνέχεια των γεγονότων φαίνεται να δίνει δίκιο στον Κλέωνα: μαζί με το Δημοσθένη καταλαμβάνει τη Σφακτηρία και αιχμαλωτίζει τους Σπαρτιάτες οπλίτες που κατείχαν τη νήσο. Ήδη όμως, λίγες σελίδες παρακάτω, ο Συρακούσιος Ερμοκράτης επισημαίνει το γεγονός ότι η τύχη μπορεί να αντιστραφεί και οι Σικελοί να ενωθούν ο Θουκυδίδης σχολιάζει:

Τόσο σίγουρη είχαν τότε την καλοτυχία τους [οι Αθηναίοι], ώστε περίμεναν δικαιωματικά να μην τους εναντιώνεται τίποτα... Κι αιτία για τούτο ήταν οι πολλές επιτυχίες τους, πέρα από κάθε εύλογη προσδοκία, που τους γέμιζαν αυτοπεποίθηση για όλα όσα έλπιζαν (4,65).

²⁸ Πβ. J.-P.Vernant, στο J.-P. Vernant και P. Vidal-Naquet, ό.π., στη σημ. 27, σελ. 248-249 (σελ. 297-298 της ελλην. μτφρ.).

Αυτό αποτελεί αναγγελία με πολύ θεαματικό τρόπο των συνεπειών της σικελικής καταστροφής και της τελικής ήττας. Ο Αλκιβιάδης, μετά τον Κλέωνα, θα παίζει το ρόλο του κακού πνεύματος.

*
* *

Στις «προκαταρκτικές σημειώσεις» της έκδοσης της Pleiade, που αναπαράγονται στη συλλογή «Folio», ο Denis Roussel αναφέρει κάποια πολύ σωστά πράγματα σχετικά με τη μεταθανάτια τύχη του Θουκυδίδη²⁹, η οποία εξάλλου μελετήθηκε σε βάθος όσον αφορά τη γερμανική ιστοριογραφία του δέκατου ένατου και του εικοστού αιώνα. Θα προσθέσω μόνο μια λέξη, που αφορά τη Γαλλία. Ο Πλούταρχος ήταν κυρίαρχος στη γενιά των ανθρώπων της Επανάστασης³⁰. Το 1795, μετά το Θερμιδόρ, ένας λόγιος, ο Pierre-Charles Levesque, δημοσίευσε μια καινούρια μετάφραση του Θουκυδίδη, με την εξής δικαιολογία:

Ο Θουκυδίδης είναι απ' όλους τους ιστορικούς εκείνος που πρέπει να μελετηθεί περισσότερο στις χώρες όπου όλοι οι πολίτες μπορούν να συμμετάσχουν κάποια μέρα στη διακυβέρνηση. Ένα πολύ φωτισμένο μέλος της Αγγλικής Βουλής έλεγε ότι δεν μπορούσε να συζητηθεί κανένα θέμα σχετικά με το οποίο να μην είχε βρεθεί απάντηση στο Θουκυδίδη.

Οφείλουν οι πολιτικοί, ακόμη και σήμερα, να διαβάζουν Θουκυδίδη; Μπορώ να δώσω μόνο την προσωπική μου αντίληψη: δε βγαίνουμε σώοι από μια τέτοια ανάγνωση, τόσο του Θουκυδίδη όσο και του Μακιαβέλλι³¹.

²⁹ Thucydide, *La Guerre du Peloponnesienne*, Folio, Παρίσι 2000, σελ. 685-686.

³⁰ Πβ. F. Tessitore (επιμ.), *Tucidide nella storiografia moderna*, Morano, Νάπολη 1994.

³¹ Δεν είμαι ο πρώτος —κάθε άλλο— που κάνει αυτή την προσέγγιση. Βλ. π.χ., F. Nietzsche, «Ce que je dois aux anciens», στο *Crepuscule des idoles*, (*Euvres philosophiques completes*, VIII, Gallimard, Παρίσι 1990, σελ. 147-148. Οφείλω αυτή την τελευταία αναφορά στη Χρυσάνθη Αβλάμη.